

Unacknowledged Islamic Legal Capacities in International Documentation: A Case Study of "Organisation of Islamic Cooperation's Strategy on the Elderly"

Mohammad Saleh Taskhiri • Assistant Professor, Department of International Law, Faculty of Law, University of Qom, Qom, Iran.
taskhiri.ms@gmail.com

Abstract

1. Introduction

The Organisation of Islamic Cooperation (OIC) has recognized the impending demographic shift within its 57 member states, particularly concerning the aging population. Despite numerous international initiatives addressing demographic changes, the legal capacities within Islamic teachings regarding the rights of the elderly remain underexplored in international documentation. This extended abstract explores the unacknowledged Islamic legal capacities within the OIC's strategy on the elderly, shedding light on the neglected aspects of Islamic jurisprudence in addressing aging populations.

2. Research Question

This study seeks to investigate whether the Organisation of Islamic Cooperation, as a religious entity, has effectively incorporated Islamic legal values into its strategy on the elderly. It aims to discern the extent to which Islamic legal principles are reflected in the documentation, highlighting any discrepancies between religious teachings and international policy frameworks.

3. Research Hypothesis

It is hypothesized that while the OIC's strategy on the elderly may demonstrate recognition of the importance of addressing aging populations, there may be a gap in the integration of Islamic legal principles into the documentation. The hypothesis suggests that the OIC's strategy may not fully capitalize on the rich heritage of Islamic jurisprudence concerning the rights and protections afforded to the elderly.

4. Methodology & Framework, if Applicable

Utilizing an analytical and descriptive approach, this study examines the OIC's strategy on the elderly, focusing on the foundational instrument approved in 2020. The methodology involves a comprehensive review and analysis of the text, with particular attention to the incorporation of Islamic legal principles. The framework for analysis encompasses several key aspects: the position of religious elements in documentation, the utilization of non-religious discourse, the convergence of member states' legislation on elderly rights, the role of women and family, and the introduction of new terminologies. These components provide a structured framework for evaluating the extent to which Islamic legal capacities are acknowledged and integrated within the OIC's strategy on the elderly.

In the subsequent sections of this extended abstract, the study will delve deeper into each aspect of the framework, offering critical insights into the documentation and its alignment with Islamic legal principles. The analysis aims to contribute to a better understanding of the intersection between religious values and international policy initiatives concerning aging populations within Islamic societies.

5. Results & Discussion

The analysis of the Organisation of Islamic Cooperation's strategy on the elderly reveals several noteworthy findings and prompts critical discussion regarding the integration of Islamic legal principles, the focus on financial matters, and the representation of women and family within the instrument.

The results indicate that while the strategy demonstrates timely recognition of population aging in Islamic societies, it falls short in substantively incorporating Islamic legal values. The instrument primarily emphasizes financial aspects and resource allocation, neglecting to establish qualitative criteria based on Sharia for addressing elderly rights. This raises questions about the extent to which the instrument reflects the unique legal heritage of Islamic societies and distinguishes itself from other international frameworks.

Furthermore, the discussion highlights the instrument's approach to representing women and family within the context of elderly issues. While there is some attempt to deviate from state-centric obligations and acknowledge the role of women and family, the instrument's treatment remains limited. This raises broader questions about the intersectionality

of gender, family dynamics, and elderly rights within Islamic legal frameworks and international policy discourse.

Additionally, the analysis identifies shortcomings in the instrument's utilization of innovative terminologies and legal convergence. The absence of an approach rooted in the realities of Islamic societies regarding labor rights and social security underscores the need for a more nuanced understanding of Islamic jurisprudence in addressing aging populations.

6. Conclusion

In conclusion, the Organisation of Islamic Cooperation's strategy on the elderly represents a significant step towards addressing the challenges posed by population aging in Islamic societies. However, the instrument falls short of fully capitalizing on Islamic legal capacities, particularly in establishing qualitative criteria based on Sharia for elderly rights. The absence of substantive values and the limited representation of women and family highlight areas for improvement in future iterations of the strategy.

The conclusion emphasizes the importance of incorporating national and religious culture into legal frameworks related to the elderly, as seen in the case of Iran. By aligning laws and instruments with Islamic principles, there is an opportunity to not only address domestic needs but also serve as a legislative model for other Islamic countries. Furthermore, the inclusion of innovative terminologies and a forward-looking understanding of Sharia can influence global discourse on elderly rights, extending beyond Islamic states.

In essence, the critique and evaluation of the Organisation of Islamic Cooperation's strategy on the elderly underscore the ongoing dialogue between national and international legal levels and the imperative of integrating Islamic legal principles into contemporary policy frameworks.

Keywords: Organisation of Islamic Cooperation, Legal Convergence, Aging, Elderly Rights, Demographic Changes, Age Discrimination, Population Aging.

ظرفیت‌های حقوقی اسلامی مغفول در سندنویسی بین‌المللی؛ مطالعه موردی «راهبرد سازمان همکاری اسلامی در خصوص سالمندی»

محمد صالح تسخیری • استادیار، گروه حقوق بین‌الملل، دانشکده حقوق، دانشگاه قم، قم، ایران.

taskhiri.ms@gmail.com

چکیده

در سال ۲۰۲۰ میلادی سازمان همکاری اسلامی (OIC) اقدام به تصویب سندی با عنوان «راهبردهای سازمان همکاری اسلامی در خصوص سالمندی» کرد. این سند که به بسترسازی حقوقی و مدیریتی در زمینه تحولات جمعیتی و مشکلات ناشی از آن پرداخته است، در صدد این امر بوده تا چالش‌های پیش‌روی جوامع اسلامی در این خصوص را شناسایی و راهکارهایی برای رفع آن ارائه کند. این مقاله از منظر حقوقی به این سؤال پاسخ می‌دهد که «آیا سند مذکور مصوب سازمان همکاری اسلامی توانسته است از ظرفیت نظام‌های حقوقی کشورهای اسلامی بهره‌بردار و آیا ظرفیت‌های موجود در سندنویسی در خدمت داشته‌های حقوقی کشورهای مسلمان قرار گرفته است؟» برای پاسخ به این سؤال، نوشتار پیش‌رو با روش تحلیلی توصیفی، کیفیت و میزان «اشراب هنجارهای حقوقی مبتنی بر شریعت اسلامی» را مورد ارزیابی قرار می‌دهد و تلاش سازمان برای ایجاد «همگرایی حقوقی میان کشورهای اسلامی» به واسطه این سند را بررسی می‌کند. هم‌چنین، چگونگی استفاده از ظرفیت‌های سندنویسی بین‌المللی همانند «بازتعریف مفاهیم منطبق بر فرهنگ دولت‌های عضو» و «کاربست اصطلاحات جدید» را به‌بوته نقد گذاشته شده است. بر اساس یافته‌های این پژوهش، تلاش سازمان همکاری اسلامی منجر به اصدار سندی با هویت اسلامی نشده و سازمان مذکور نتوانسته است مناسبات معناداری میان سند یادشده و اسناد حقوقی جهانی مرتبط ایجاد کند، که برای رفع این نقیصه می‌توان با تصویب قانونی داخلی در حوزه سالمندی، ظرفیت‌های دینی در عرصه هنجارسازی حقوقی را به نمایش گذاشت و به‌عنوان یک الگوی تقنینی (تقنین مشترک) به دیگر دولت‌های اسلامی و غیراسلامی معرفی کرد.

واژگان کلیدی: سازمان همکاری اسلامی، همگرایی حقوقی، سالمندی، حقوق سالمندان، تحولات جمعیتی، تبعیض سنی، پیری جمعیت.

مقدمه

سازمان همکاری اسلامی با عضویت ۵۷ دولت، ترکیب جمعیتی و وسعت جغرافیایی عمده‌ای را پوشش می‌دهد. سازمان همگام با بسیاری از سازمان‌های بین‌المللی دیگر به سمت تغییرات جمعیت‌شناختی و مقابله با آثار آن گام برداشته است. یکی از موضوعاتی که تخمین‌های جمعیت‌شناختی از وقوع آن حکایت دارد، مسئله سالمندی و پیری جمعیت عموم دولت‌های عضو سازمان در سه دهه پیش روست. از این رو این سازمان در اسناد و مکتوبات متعددی کوشیده است تا سیاست‌گذاران و صاحبان اندیشه را به سمت این دغدغه سوق دهد.

کشورهای اسلامی از سه منظر در زمینه حقوق سالمندان تمرکز و توجه ویژه دارند. نخست اینکه، ارزش‌های دینی و ملی این کشورها درباره سالمندان هنوز پابرجاست (Kulwicki, 2021, p. 116)؛ هرچند زندگی مدرن از میزان التزام افراد به آن کاسته است. دوم اینکه، شبکه حمایتی سنتی موجود در بخش مهم و اعظم کشورهای اسلامی هنوز کارکرد سنتی خود را حفظ کرده است؛ هرچند به مرور زمان این شبکه اجتماعی در حال از هم گسیختگی است و تلاش سیاست‌گذاران اجتماعی در ابعاد کلان، حفظ و در صورت امکان، ارتقای آن است. سوم اینکه، در آموزه‌های دینی و احکام و اخلاق اسلامی، سنت‌های مذهبی عمیقی درباره سالمندان وجود دارد که به‌خودی‌خود، اهمیت موضوع سالمندان و سالمندی را در جوامع اسلامی افزایش می‌دهد (عیسی‌زاده، ۱۳۹۹، صص. ۳۴-۵۰).

پدیده پیری جمعیت یکی از کلان‌مسائل پیش روی عموم دولت‌های اسلامی است (Hekmatnia et al, 2022, p. 38) و سازمان همکاری اسلامی با برداشتی درست از عدم التفات دولتمردان و سیاست‌گذاران، اقدام به تصویب اسنادی در این باره کرده است. در سطح داخلی، شاخه‌های مختلف علوم به‌ویژه اقتصاد و پزشکی نسبت به بروز پیری جمعیت در ایران توجه شایسته‌تری مبذول کرده‌اند (یاوری و همکاران، ۱۳۹۴، ص. ۸)، اما صاحب‌نظران، مناصب و محافل حقوقی در غفلت از این موضوع به سر می‌برند. همه‌گیری کووید ۱۹ به جوامع درگیر پدیده پیری جمعیت نشان داد که دغدغه‌های جامعه سالمند از دیگر جوامع متفاوت است و حقوق باید بسترهای لازم برای حمایت از «حقوق سالمندان» را تمهید کند (Lebret, 2020, p. 4). در این جوامع «حقوق سالمندان» جایگاهی هم‌تراز با دیگر شاخه‌های حقوق حمایتی مانند «حقوق کودکان» و «حقوق معلولان» دارد درحالی‌که در ایران جز توجهاتی پراکنده، سهم حقوقی توجه به

سالمندان بسیار پراکنده و اندک است.

«راهنمای سازمان همکاری اسلامی در خصوص سالمندی»^۱ و «وضعیت سالمندان در کشورهای عضو سازمان همکاری اسلامی»^۲ دو سندی است که در سال‌های اخیر در ارتباط با یکدیگر در زمینه سالمندی جمعیت دولت‌های عضو این سازمان منتشر شده است. این نوشتار با رویکرد حقوقی بر این است تا سند نخست را که سند مادر درباره مسئله سالمندی در این سازمان است، از منظر چستی و کارکردی بررسی کند و به این پرسش پردازد که آیا سازمان همکاری اسلامی در مقام سازمان دارای ماهیت دینی، ارزش‌های حقوقی اسلامی را در متن این سند اشراف کرده است و در این راستا، ظرفیت‌های مغفول‌مانده حقوقی اسلامی سندنویسی را یادآور شود. این مقاله از رویکرد ایجابی برخوردار است و در مقام نقد، ظرفیت‌های قابل بهره‌برداری از حقوق اسلامی دولت‌های عضو مورد اشاره قرار گرفته است. آنچه مدنظر مقاله است، صرف میراث حقوقی اسلامی نیست، بلکه از بعد سندنویسی نیز به این موضوع نگریسته شده است.

نوشتار پیش رو با روش تحلیلی و توصیفی ضمن ارائه تصویری از سند (قسمت نخست)، به مصادیق ظرفیت‌های مغفول‌مانده در سندنویسی بر اساس میراث حقوقی اسلامی می‌پردازد. از این رو ضمن تبیین جایگاه عنصر دین در سندنویسی (قسمت دوم)، به کار بردن گفتمان غیردینی در اسناد سازمان همکاری اسلامی و ایستایی در مرز گفتمان سابق در این سند را مدنظر قرار می‌دهد. میزان بهره‌مندی از حقوق برای هم‌گرایی میان دولت‌های عضو سازمان، «قانون‌گذاری مشترک» و «تقنین اخلاق» موضوعاتی است که قسمت سوم مقاله را به خود اختصاص داده‌اند. به دلیل نقش محوری «زن و خانواده» و جایگاه مهم آن، مبتنی بر ادعای نویسنده در چهارچوب نوشتار پیش رو، قسمت چهارم به این موضوع می‌پردازد. فن کاربست اصطلاحات جدید نیز آخرین قسمت این نوشتار را تشکیل می‌دهد.

۱. چستی سند

سند «راهنمای سازمان همکاری اسلامی در خصوص سالمندان» (از این به بعد: سند)، متن ۲۴ صفحه‌ای دارد که در قیاس با دیگر متون مانند خود، طولانی به شمار نمی‌آید (برای مثال،

1. OIC Strategy on the Elderly

2. State Of Elderly In OIC Member Countries.

«راهبرد سازمان بهداشت جهانی برای سالمندی فعال و همراه با سلامت و مراقبت در سنین سالمندی در منطقه آسیای میانه در سال‌های ۲۰۰۶-۲۰۱۵»^۱ با محتوایی شبیه به سند سازمان، از ۷۰ صفحه برخوردار است). با وجود این، نویسندگان و تصویب‌کنندگان آن کوشیده‌اند تا تمام جوانب موضوعات مطرح‌شده را به‌خوبی فهم و ارائه کنند.

متن سند در نخستین نشست کنفرانس وزرای امور اجتماعی کشورهای عضو سازمان همکاری اسلامی (از این به بعد: سازمان) در نوامبر سال ۲۰۲۰ به تصویب رسید. سند که نتیجه جلسات کارگروه‌های تخصصی در دوره‌های مختلف به شمار می‌آید، کوشیده است تا چالش‌های سالمندان در جوامع دولت‌های عضو سازمان را شناسایی و متناسب با آن، راهبردها و راه‌حل‌هایی ارائه کند. سازمان کوشیده است در این متن ضمن پرهیز از مطالب غیرضرور، مفاد مدنظر خود را در سه دسته «چالش‌های پیش روی سالمندی در کشورهای عضو»، «اهداف راهبردی برای عبور از چالش‌ها» و «اقدامات لازم برای عملیاتی‌سازی این اهداف» ارائه کند.

تا سال ۲۰۳۰، یک‌دهم جمعیت کشورهای عضو سازمان را سالمندان تشکیل می‌دهند، اما این میزان در سال ۲۰۵۰ به‌گونه‌ای افزایش خواهد یافت که جمعیت سالمند بر جمعیت جوان پیشی می‌گیرد. براین اساس، هدف این راهبرد، ایجاد اقناع در سیاست‌گذاران کلان کشورهای عضو به تمرکز بر تغییرات جمعیتی سریع پیش روست. از منظر نویسندگان و تصویب‌کنندگان این سند، چهار چالش بنیادین کشورهای عضو درباره سالمندان عبارت از بازار کار و اقتصاد، بهداشت و رفاه، حمایت و تأمین اجتماعی و فرهنگ است (ص. ۴).

سند همان‌طور که در عنوان خود تصریح کرده، از جنس تعیین «راهبرد» برای دولت‌های عضو است. این‌گونه اسناد مصوب سازمان‌های بین‌المللی ازجمله سازمان همکاری اسلامی از سه ویژگی اصلی بهره‌مند هستند.

نخست اینکه، ماهیت معاهده‌ای ندارند، بلکه مفاد آن غیرالزامی و ارشادی است. اسناد غیرالزامی در حقوق بین‌الملل، حقوق نرم^۲ به شمار می‌آیند و فلسفه وجودی آن‌ها، ایجاد زمینه تصویب معاهدات و اسناد لازم‌الاجرا به‌صورت تدریجی و در بلندمدت است (Shaffer & Mark،

1. A Strategy for Active, Healthy Ageing and Old Age Care in the Eastern Mediterranean Region 2006-2015.

2. Soft Law

2, p. 2012). درحقیقت، اسناد غیرالزامی ابتکار عمل را در اختیار دولت‌ها قرار می‌دهند که در راستای مفاد مندرج در سند و مبتنی بر نیازها و اقتضائات داخلی کشورها، اقدامات تقنینی، اجرایی و قضایی لازم را اتخاذ کنند. در این سند نیز همین جریان وجود دارد و عموم راهبردها باید توسط دولت‌های عضو در دو ساحت تقنینی و اجرایی جامه عمل به تن کند.

دوم اینکه، این اسناد مبتنی بر ساختار «سیاست‌گذاری عمومی» نوشته می‌شود و مراد از اعلام آن، ایجاد حساسیت در ذهن سیاست‌گذاران دولت‌های عضو برای در اولویت قرار دادن یک مسئله در نظام موضوعات مدنظر است (Cahill, 2020, p. 197). در اولویت قرار گرفتن موضوع، به اقدامات دولت در ابعاد خاص جهت می‌دهد. برای مثال، هنگامی که موضوع خانواده در اولویت دولت قرار گیرد، سیاست‌ها و تصمیمات اقتصادی، اجتماعی و سیاسی آن به گونه‌ای اتخاذ می‌شود که بر نظام موضوعات خانواده اثر مثبت بگذارد. درباره سالمندی نیز همین موضوع صدق می‌کند. با اولویت قرار گرفتن سالمندی، سیاست‌گذاران و قانون‌گذاران و مجریان به گونه‌ای عمل می‌کنند که بر سالمندان اثر مثبتی بر جا گذارند یا اثر منفی کمتری بدان‌ها رسد.

سوم اینکه، هنگامی که سیاست‌گذاری برای اهمیت دادن به موضوعی در سطح بین‌المللی و توسط سازمان بین‌المللی محقق می‌شود، قصد دیگری نیز در کنار ایجاد حساسیت وجود دارد که عبارت از ایجاد هم‌گرایی در میان دولت‌ها مبتنی بر دغدغه مشترک است. رفع ناهمگونی‌ها و تفاوت‌های حقوقی میان دولت‌ها یا همان «هم‌گرایی حقوقی» یکی از مصادیق هم‌گرایی به شمار می‌آید (Augenstein & Dawson, 2012, pp. 1-2). سطوح تحقق هم‌گرایی حقوقی متفاوت است، اما آنچه در تمام این سطوح شباهت دارد، اتخاذ راهکار حقوقی برای حل مسئله مشترک است. اینکه این سند تا چه اندازه به این مهم توجه داشته است، در ادامه بیشتر بحث و بررسی می‌شود.

چنین اسنادی که توسط سازمان برای ایجاد وفاق حقوقی به تصویب می‌رسد، دولت‌ها را مکلف به تصویب محتوای سند در قالب قانون نمی‌کند، اما از آنجاکه سند به عنوان «راهبرد» سازمان معرفی شده است، دولت‌های عضو هنگام اقدام در چهارچوب سازمان، خود را ملتزم به رعایت چهارچوب‌های مندرج در سند می‌دانند. این اسناد، برنامه عملی برای دولت‌ها به شمار می‌آیند که مبتنی بر آن‌ها برخی اصلاحات سیاستی خود را آغاز کنند (میرمحمدی، ۱۳۹۶، ص. ۱۹۳). با توجه به اخیرالتصویب بودن سند در سازمان، کارشناسان تهیه‌کننده آن کوشیده‌اند تا از

اشتباهات اسناد پیشین گریز یابند و نقاط قوت سند را ارتقا بخشند.

۲. عنصر دین در سند

پیشینه سازمان همکاری اسلامی در صدور اسناد و تصویب معاهدات به گونه‌ای است که انتظار مخاطبان حقوقی، مشاهده سندی با مفادی نشست گرفته از اسلام است. به بیان روشن‌تر، این سازمان محل اشراق ارزش‌های دینی در اسناد فراملی است و می‌کوشد در کنار هنجارهای بین‌المللی مندرج در اسناد جهانی، متونی را شکل دهد که رنگ‌وبوی اسلام در صدر و ذیل آن احساس شود. فارغ از منشأ شکل‌گیری این سازمان، رویکرد سندی سازمان در آغاز، تولید محتوای معنادار و مبتنی بر شریعت اسلامی بود؛ هرچند در گستره زمانی حیاتش متناسب با تغییر سیاست‌های دولت‌های عضو، میزان معناداری هنجارها تغییر یافت (مظفری، ۱۳۸۹، صص. ۹۵-۹۷). با تفصیلی که در این نوشتار خواهد آمد، هنجارسازی حقوقی سازمان از استقلال تا استحاله در قواعد بین‌المللی را تجربه کرده است.

رویه سازمان از ابتدا مبتنی بر فاصله نگرفتن از هنجارهای بین‌المللی مگر به قدر ضرورت بوده است؛ زیرا در منطق حقوق بین‌الملل، اسناد خاص نباید معارض اسناد عام باشد مگر اینکه استاندارد و معیار کیفی بالاتری از سند عام را به نمایش بگذارد که در آن، حقوق بشر بیش از آنچه در سند عام حفاظت شده است، مورد حمایت و پشتیبانی قرار گیرد؛ مفهومی که با عنوان «قاعده قانون مطلوب‌تر» شناخته می‌شود (سادات اخوی، ۱۳۸۵، صص. ۷-۲۰۶)؛ البته رعایت این موضوع لزوماً موفق نبود و سکوت یا استفاده از عبارات مبهم در نهایت، میان معیارهای اسلامی و حقوق بین‌الملل بشر در برخی مواضع دچار تعارض یا تضاد می‌شد. درباره استفاده از عنصر دین در این سند باید به ایرادات زیر توجه کرد.

۱.۲. توجه به گفتمان غیردینی

نوع انتخاب عنوان سند، این پیام را می‌رساند که سازمان به جای انتخاب عنوانی مانند «راهنمای اسلام» از «راهنمای سازمان همکاری اسلامی در خصوص سالمندی» استفاده می‌کند. این خلاف آن چیزی است که در سند قاهره از سازمان با عنوان «حقوق بشر در اسلام»^۱ دیده شده

1. Cairo Declaration on Human Rights in Islam (5 Aug 1990).

است. رویکرد سازمان در این سند و سندهای مشابه در خصوص حقوق زنان (۲۰۱۶)، جوانان (۲۰۱۸)، خانواده (۲۰۱۹) و معلولان را می‌توان نوعی سکولاریزه کردن اسناد مصوب سازمان دانست. در محتوای سند از تعبیری مانند «دین» یا «اسلام» به صراحت استفاده شده است، اما با توجه به انباشته‌های عظیم اسلامی در خصوص حمایت از اقشار ضعیف به‌ویژه سالمندان و معلولان، انتظار می‌رفت که سازمان بر داشته‌های حقوق حمایتی می‌افزود و به هنجارسازی رو می‌آورد.

سازمان با منشأ دغدغه‌های مشترک میان دولت‌های برخوردار از جمعیت مسلمان شکل گرفت، اما پس از مدتی اظهارنظر و صدور بیانی، به سمت هنجارسازی گام برداشت. در ابتدا سازمان کنفرانس اسلامی (نام پیشین سازمان همکاری اسلامی)، محل تجمعی به شمار می‌آمد برای تمام دولت‌هایی که میزبان جمعیتی از مسلمانان بودند و لزوماً به باورهای اسلامی ملتزم نبودند. این معیار گسترده برای فزونی بخشیدن به تعداد اعضا و گسترش جغرافیای تحت سیطره سازمان برگزیده شد، اما پس از مدتی، گستردگی اعضا بر کیفیت عملکرد سازمان اثر منفی گذاشت. همین عامل از منظر حقوقی موجب شد تا رویکردهای سکولار وارد مذاکرات سازمان شود. در حال حاضر قانون اساسی برخی دولت‌ها (مانند لبنان) عمیقاً و صریحاً رویکرد سکولار دارد (Claudia, 2015, p. 5) و جدا از مواضع سیاسی، در بعد کارشناسی، کارشناسان اعزامی به سازمان در فضایی ورای اندیشه‌های دینی اعلام نظر می‌کنند؛ عاملی که به تدریج سازمان را به سمت استحاله در قواعد بین‌المللی پیش برد؛ به‌ویژه که برخی اعضا مانند ترکیه در هنجارسازی سه دهه اخیر خود به شدت از ارزش‌های اروپایی و غیراسلامی اثر پذیرفته‌اند و می‌پذیرند.

ممکن است چنین استدلال شود که سازمان در تصویب این سند، در مقام تولید هنجار نبوده، بلکه به ارائه راهبرد و راهکار برای حل مسئله‌ای عاجل می‌اندیشده است؛ همان‌گونه که در دیگر اسناد راهبردی نیز به همین شیوه عمل شده است^۱، اما واقعیت فراتر از این پاسخ است. حقیقت این است که سازمان در عرصه حقوق به‌ویژه ساحات مرتبط با حقوق بشر ناگزیر از انتخاب یکی از دو رویکرد است؛ هم‌گرایی و عام‌گرایی یا خاص‌گرایی^۲ و استثناگرایی. به بیان روشن‌تر، سازمان

1. World Health Organization, Multisectoral Action for A Life Course Approach to Healthy Ageing: Draft Global Strategy and Plan of Action on Ageing and Health (22 April 2016).
 2. Particularism

یا باید با قواعد حقوق بین‌الملل بشر هم‌گرا و مانع از «چندپارگی»^۱ قواعد حقوق بشر می‌شد که در این صورت تمجید جهانی را به خود جلب می‌کرد (Gunn & Lagresa, 2016, pp. 253-255). یا اینکه رویکردی خاص‌گرایانه برای خود برمی‌گزید و بر منابع شرعی خود اصرار می‌کرد تا طرحی نو دراندازد که در این صورت محکوم نهادهای حقوق بشری و دولت‌های غیراسلامی می‌شد. این رویکرد، ماهیت سازمان را تقویت می‌کرد، اما بر فشار بین‌المللی بر این سازمان نیز می‌افزود؛ البته ذکر این نکته ضروری است (آن‌چنان‌که در ادامه نیز مورد اشاره قرار گرفته است) که تأکید بر استناد، ابتنا و استفاده از منابع شرعی لزوماً موجبات مغایرت با موازین حقوق بشری و جلب فشار بین‌المللی را فراهم نمی‌آورد و می‌توان در محدوده تنوع فرهنگی، قیوداتی را که به ضرورت‌های فرهنگی و اجتماعی پیش‌بینی می‌شود، از منظر حقوق بین‌الملل بشر نیز مورد پذیرش قرار داد.

عام‌گرایی به معنای اجرای قواعد حقوقی به‌صورت یکسان بر تمام دولت‌هاست، اما خاص‌گرایی حالتی است که دولت یا سازمان بین‌المللی در پی اجرای قواعد مبتنی بر ارزش‌های خود است؛ هرچند مغایر قواعد عام به شمار آید (Bradford & Posner, 2011, p. 7). خاص‌گرایی در دو حالت فردی و جمعی محقق می‌شود. عموماً در فرض خاص‌گرایی فردی، دولت در پی منافع شخصی خود در عرصه بین‌المللی است. این موضوع منجر به تقبیح حقوقی این رویکرد می‌شود، اما خاص‌گرایی جمعی نشان از درخواست تعداد زیادی از دولت‌ها برای تغییر یا تعدیل قواعد بین‌المللی و فرار از سلطه «هنجارین ارزش‌ها»^۲ آی حاکم بر فضای کنونی حقوق بین‌الملل است که در این صورت گونه جدیدی از خاص‌گرایی با عنوان «خاص‌گرایی موجه یا عادلانه» ظهور می‌یابد (Kirchin, 2007, p. 2). برای بروز خاص‌گرایی جمعی نیاز به نهادسازی است تا از مجرای نهاد بین‌المللی بتوان هنجارسازی کرد و هنجارهای ساخته‌شده را در فضای حقوق بین‌الملل تاباند.

سازمان ابتدا در رویکرد شبه‌مستقل اقدام کرد و سند قاهره نتیجه عینی اتخاذ چنین رویکردی بود. سند قاهره برآمد اندیشه اندیشمندان مسلمان و نخستین کوشش در ترکیب آموزه‌های اسلام و حقوق بشر مدرن به شمار می‌آید (موسوی اصل و زمانی، ۱۴۰۱، ص. ۳۰۵)، اما به تدریج با

1. Fragmentation
2. Value Imperialism

مواجهه نهادهای بین‌المللی، کم‌توانی برخی دولت‌های عضو و تغییر سیاست سازمان به سمت عام‌گرایی، کارکرد خاص سازمان (فونکسیون) در قالب برنامه‌های بلندمدت دچار استحاله شد؛ برنامه‌هایی که فراتر از طرح بلندمدت، اصلاحات بنیادینی را هدف‌گذاری کرده بود (موسوی اصل و زمانی، ۱۴۰۱، ص. ۳۰۶). سازمانی که می‌توانست نهاد انعکاس ارزش‌های حقوقی اسلامی باشد، از کارکرد هنجارسازی خود دور افتاد.

این تغییر رویکرد حقوقی، همان‌طور که در ادامه بیشتر تبیین می‌شود، ارزش حقوقی اسلامی اسناد صادر از این سازمان را کاست؛ به‌ویژه پس از تصویب اصلاحات اساسنامه در سال‌های ۲۰۰۸-۲۰۰۹ با رهبری تفکری منبعث از ترکیه؛ اصلاحاتی که حتی منجر به تعدیل گزاره‌های حقوقی مندرج در قطعنامه‌های سازمان درباره توهین به ادیان شد (موسوی اصل و طباطبایی، ۱۳۹۹، صص. ۲۵۴-۲۵۵). این موضوع استمرار یافت و حتی سند قاهره درباره حقوق بشر در اسلام نیز در فرایند اصلاح قرار گرفت؛ موضوعی که به‌منزله تغییر «کلان‌گفتمان» (پارادیم) سازمان شناخته می‌شود (Mozaffari, 2020, pp. 8-10). از این‌رو سند سازمان در خصوص سالمندان، در نگاهی حقوقی و مبتنی بر روندنگاری سازمان، نتیجه عدول عامدانه سازمان از هنجارسازی مبتنی بر داشته‌های حقوقی اسلامی است.

۲.۲. ایستایی در مرز گفتمان موجود

سند در مسئله‌یابی و حل مسئله راهی فراتر از اسناد بین‌المللی حقوق بشری نیپیموده است. یکی از مصادیق آن را می‌توان در توجه به موانع پیش روی سالمندان و راه‌حل‌های حقوقی پیشنهادی سند جست‌وجو کرد. برای مثال، سند به ایجاد نگرش مثبت نسبت به سالمند در جوامع اسلامی به‌ویژه از طریق رهبران، مساجد و مؤسسات دین‌محور و دین‌پایه پرداخته است (ص. ۲۰). یکی از موانع اصلی در برخورداری سالمند از حقوق اجتماعی، وجود تصور کلیشه‌ای است. تصور کلیشه‌ای از سالمند، فردی با صبر کم، توان اندک، قدرت تطبیق پایین با شرایط و اخلاقیات تحمل‌ناپذیر را به نمایش می‌گذارد و همین تصور که در بستر اجتماع به وجود می‌آید، از طریق سازوکارهای حقوقی نظام‌مند مانع از اشتغال و مشارکت افرادی می‌شود که تمایل و توانایی دارند که در محیط کار باقی بمانند (Gosheh, 2008, p. 3)؛ مانند درج شرط سنی غیرضرور برای مشاغل و برگزاری آزمون‌هایی که فاقد فایده‌مندی هستند و منجر به حذف افراد با سنین بالاتر می‌شوند.

تبعیض سنی دلیل اصلی بروز «سالمندهراسی» در جامعه و پدیده طرد و انزوای اجتماعی است (Islam, 2016, p. 93). تبعیض سنی به معنای این است که فرد تنها به‌خاطر برخورداری از سن خاصی از مزایای کمتری برخوردار شود یا ضرر بیشتری نسبت به دیگران متحمل شود (Gosheh, 2008, p. 1). تبعیض سنی در محیط کار عامل اصلی عدم به‌کارگیری افراد با سنین بالا، عدم مهارت‌آموزی به این افراد، اولویت دادن به اخراج این افراد در زمان تعدیل و... و بی‌توجهی به نقاط مثبت کارگران و مستخدمان با سنین بالاتر است که از تجربه، صبر حرفه‌ای و انباشت علمی بیشتری برخوردار هستند (Coals et al, 2006, p. 9). از این‌رو یکی از اهمیتمات جدی دغدغه‌مندان حقوق سالمندان، مبارزه با تصور کلیشه‌ای از سالمندان است. سند با نگاه تکراری به اهمیت مبارزه با سن‌گرایی و نگاه کلیشه‌ای به سالمندان، افزون‌بر سیاست‌گذاران از بخش‌های مختلف مذهبی و سیاسی خواسته است با ایجاد حساسیت علیه تبعیض مبتنی بر سن و متعاقب آن جداسازی بین‌نسلی، مانع از انزوای اجتماعی و خانوادگی این قشر جمعیتی شوند (ص. ۲۱). این درخواست بجا و درج آن ضروری بود و تنها مخاطب قرار دادن بخش‌های مذهبی اسلامی اقدام عمده‌ای به شمار نمی‌آید. به بیان روشن‌تر، جایگزینی «مسجد» به‌جای «کلیسا و کنیسه» تنها اقدامی است که در سند صورت گرفته است.

مثال دیگر برای این موضوع را می‌توان مطالبه سند در مقابله با «تعدی، غفلت و سوءاستفاده» نسبت به سالمند دانست که رهبران مذهبی و معتقدان به مذهب را به چاره‌اندیشی مبتنی بر دین و راهبری در این باره دعوت کرده است تا با راه‌اندازی کمپین‌ها (جنبش‌های مردمی) و حساس کردن عموم مردم، نقش اجتماعی فعالانه‌ای ایفا کنند (ص. ۲۲). این قسمت از ادبیات حقوقی به‌کارگرفته‌شده در سند شامل موضوعی مازاد بر آنچه در ادبیات حقوقی غرب و اسناد جهانی وجود دارد، نیست (Wamara et al, 2021, pp. 288-290). به بیان روشن‌تر، مبارزه با سه‌گانه تعدی، غفلت و سوءاستفاده که دربردارنده تبعیض مستقیم، غیرمستقیم، اذیت و آزار و مانند این‌هاست، به‌صورت کامل‌تر و جامع‌تر از سندهای وین و مادرید مورد بررسی قرار گرفته است.

با توجه به نقد یادشده جا داشت که سند از رویکرد ایجابی و ابداعی مبتنی بر منطق دینی بهره می‌برد و جایی برای طرح تراث اسلامی در خود باز می‌کرد. برای مثال، یکی از مهم‌ترین رویکردهای ایجابی که جای خالی آن در اسناد حقوق بشری واضح است، موضوع مسئولیت افراد در قبال افراد است. سند باید از منطق «جعل مسئولیت برای اقارب» در راستای رسیدگی به

وضعیت سالمند منزوی یا بزه‌دیده استفاده می‌کرد. برخلاف رویکرد اسناد بین‌المللی که مسئولیت پایش در موارد فوق را بر عهده نهادهای عمومی و دولتی فرض می‌کنند، مسئولیت افراد در برابر افراد می‌توانست یکی از ابداعات این سند در عرصه حقوق بشر باشد. در قرآن مجید نسبت به والدین، تکلیف «احسان» بر فرزندان وارد شده است (بقره، ۸۳؛ نساء، ۳۶؛ انعام، ۵۱؛ اسراء، ۲۳). از اطلاق لفظ «احسان» چنین نتیجه گرفته می‌شود که رفع نیازهای مادی والدین (تا جایی که نیاز والدین رفع شود) بر عهده فرزندان است (ارسطا، ۱۳۹۸، ج ۲، صص. ۳۰۸).

مثال دیگر از ظرفیت‌های دینی برای توسعه ادبیات حقوقی، موضوع تمهید خدمات اجتماعی برای سالمندان است. سند در بعضی قسمت‌های خود به لزوم تأمین خدمات اجتماعی تأکید می‌کند (ص. ۱۸)، اما این سطح از تأکید، ابتکار دینی به شمار نمی‌آید؛ زیرا همین مصادیق در دیگر ادیان نیز شایان تطبیق و صدق است. سند می‌توانست در این باره به تراث اسلامی متوسل شود و راهکارهای نوینی برای دولت‌ها ترسیم کند. برای مثال، ظرفیت آیه ۶۱ سوره مبارکه نور که می‌فرماید «لَيْسَ عَلَى الْأَعْمَى حَرْجٌ وَلَا عَلَى الْأَعْرَجِ حَرْجٌ وَلَا عَلَى الْمَرِيضِ حَرْجٌ وَلَا عَلَى أَنْفُسِكُمْ أَنْ تَأْكُلُوا مِنْ بُيُوتِكُمْ...»، ظرفیتی متعالی برای به‌کارگیری در این سند اسلامی بود.

این آیه واکنشی از جانب شارع مقدس در برابر تصور کلیشه‌ای عمومی نسبت به این سه دسته قشر آسیب‌پذیر (نابینا، لنگ و مریض) و قرار گرفتن آن‌ها در حالت انزوای اجتماعی به‌شمار می‌آید (حر عاملی، ۱۳۷۰، صص. ۵۳-۵۴). آیه شریفه در شرایطی نازل شد که در فضای پیش از اسلام، از نابینایان، معلولان جسمی و حرکتی و بیماران تا جایی دوری می‌شد که در هم‌سفره شدن با ایشان نیز تابویی اجتماعی به وجود آمده بود (برازش، ۱۳۹۶، ج ۱۰، ص. ۳۲۲). این آیه ضمن شکستن این قبح یوچ، «رفع حاجت از خانه‌های نام‌بردگان» در آیه را جایز دانست (طباطبایی، ۱۳۸۳، ج ۱۵، ص. ۲۲۸). این آیه تاب تفسیر برای ارائه راهکار گسترده‌تر را در حمایت اجتماعی از سالمندان که عموماً از بیماری و معلولیت رنج می‌برند، دارد.

۳. جایگاه هم‌گرایی حقوقی در سند راهبردی

ایجاد هم‌گرایی یکی از کارکردهای نهادهای بین‌المللی شمرده می‌شود. اسناد مصوب سازمان‌های بین‌المللی، ظرفیتی را در اختیار سازمان یا نهاد قرار می‌دهد که در صورت استفاده بهینه می‌تواند میان مواضع حقوقی و قوانین داخلی دولت‌های عضو، تقارب و نزدیکی ایجاد کند (حبیب‌نژاد و

تسخیری، ۱۳۹۵، صص. ۴۲-۴۳). هم‌گرایی نهادی به معنای اتخاذ رویکرد، راه‌حل و شیوه یکسان در برابر مسئله و مشکل واحد است. این کارکرد متناسب با اهداف و صلاحیت‌های هر سازمان بین‌المللی تعریف می‌شود و نتیجه آن بروز هم‌گرایی سیاسی، اقتصادی، امنیتی، فرهنگی و مانند آن است (قربانپور نجف‌آبادی و گودرزی، ۱۳۹۵، صص. ۱۰۴-۱۰۶). هرگاه سازمانی بین‌المللی در عرصه هنجارسازی حقوقی ورود یابد، سخن از هم‌گرایی حقوقی به میان می‌آید؛ زیرا آن سازمان و دولت‌های عضو به حوزه‌ای وارد شده‌اند که منجر به حذف تفاوت‌های حقوقی و وصول به اتحاد و تقارب قانونی می‌شود.

از قابلیت‌های معاهدات و اسناد بین‌المللی می‌توان به ایجاد هم‌گرایی حقوقی اشاره کرد. این موضوع در خصوص سند سازمان همکاری اسلامی از دو بعد اهمیت دارد. نخست اینکه، سند وارد عرصه‌های حقوقی و هنجارین شده است. دوم اینکه، میان دولت‌های اسلامی امکان ایجاد هم‌گرایی بر پایه حقوق به دلیل اشتراکات ریشه‌ای در منابع حقوقی میسرتر از دیگر سازمان‌هاست. از این رو ذیل بخش هم‌گرایی حقوقی، ابعاد مختلف میزان استفاده از این ظرفیت حقوقی-اسلامی در سند سازمان مورد بررسی و ارزیابی قرار گرفته است.

۱.۳. قانون‌گذاری مشترک

استفاده از ظرفیت حقوق و قانون برای تقارب میان دولت‌ها یا همان «هم‌گرایی حقوقی»، در قالب‌های مختلفی بروز و ظهور می‌یابد مانند «قانون‌گذاری مشترک» (به صورت معاهده یا آنچه در پارلمان اروپایی محقق می‌شود)، اتخاذ «قانون نمونه»^۱ و «قانون‌گذاری جمعی از دولت‌ها مبتنی بر اصول واحد، اما منطبق با اقتضائات ملی». فارغ از تفاوت سازوکارها، محاسن و معایبشان، آنچه دولت‌ها را به سمت هم‌گرایی سوق می‌دهد، وجود دغدغه مشترک و تمایل به تقارب در سیاست‌گذاری و قانون‌گذاری است. موضوع سالمندان مسلمان و حل مشکلات آن‌ها به دغدغه‌ای مشترک میان دولت‌های سازمان همکاری اسلامی تبدیل شده است (کرلیفه، ۲۰۲۲، ص. ۱۷). تصویب سند خود نشانه‌ای بر اهمیت این دغدغه مشترک در میان دولت‌های عضو است. در دهه اخیر به دلیل فزونی مهاجرت میان دولت‌های عضو سازمان و جابه‌جایی محل سکونت سالمندان، دولت‌های اسلامی در پی تدابیری برای اتخاذ راهکارهای تقنینی مشابه در «موضوعات مرتبط با

سالمندی» و «موضوعات مورد رجوع سالمندان» (قوانین مرتبط با ارث، نفقه و...) هستند. درباره موضوع این سند، قانون‌گذاری میان دولت‌های اسلامی از نقطه قوت بنیادینی برخوردار است؛ اینکه بخشی از منابع تقنین کشورهای اسلامی عضو سازمان عموماً متأثر از شریعت اسلامی است و نیازها و اقتضائات ملی عموم آن‌ها در این باره اختلاف فاحشی با یکدیگر ندارند. جمع این دو عنصر در کنار هم منجر به تصویب قوانین موفق مشابهی در نظام تقنینی دولت‌های عضو سازمان می‌شود؛ زیرا موفقیت در قانون‌گذاری مشترک، نتیجه اشتراک فرهنگی و تاریخی دولت‌های قانون‌ساز است (Wessel, 2011, p. 255). اشتراک یادشده نه تنها در هنجارسازی مؤثر است، بلکه در زمان اجرا نیز منجر به سهولت در پیاده‌سازی هنجارها می‌شود.

آنچه از سند انتظار می‌رفت، این بود که به این کارکرد خود اتمام ویژه باید داشته باشد. سند جز در موارد استثنایی از خطاب قرار دادن پارلمان‌های دولت‌های عضو اجتناب کرده است. از آنجاکه مفاد سند تنها در مقام «سیاست‌گذاری» توقف نکرده و در بسیاری از موارد به عرصه اجرا نیز ورود کرده است، ضروری بود به ابزار «قانون» و سازوکارهای «تقنینی» توجه لازم را مبذول می‌داشت؛ زیرا نقطه ثقل هم‌گرایی حقوقی، فرایندهای تقنینی است که از مسیر پارلمان عبور می‌کند. با توجه به اتخاذ تصمیم سازمان در قالب سند راهبردی، به نظر می‌رسد از میان الگوهای یادشده، نیاز به «قانون‌گذاری مشترک» به صورت معاهده در اعضای سازمان احساس نمی‌شد. با توجه به روند تغییر هرم سنی جمعیت مسلمانان، دولت‌های اسلامی به ناچار به تصویب قوانین مرتبط با سالمندی رو خواهند آورد. از منظر حقوق بین‌الملل، تصویب قوانین داخلی ضمن جبران خلأ ناشی از نبود هنجارهای حقوقی الزام‌آور، دولت‌ها را نیز برای حرکت به سمت انعقاد معاهدات بین‌المللی آماده می‌سازد (Menkel-Meadow, 2011, p. 110). سند می‌توانست با اتخاذ رویکردی معطوف به تقنین، وصول دولت‌های اسلامی به این نقطه را سرعت بخشد.

در این سند به صورت سطحی سه خواسته تقنینی از پارلمان‌های عضو مطالبه شده است. نخست، «قانون‌گذاری حمایت از حقوق سالمندان ساکن در منزل» در راستای «رعایت امنیت و حریم خصوصی» آن‌ها. این پیشنهاد در راستای ایجاد محیط توانمندساز^۱ و بقای سالمند تا جای ممکن و دلپذیر در مکانی غیر از مراکز نگهداری سالمندان (خانه‌های سالمندان) است (صص. ۱۷

و ۱۸). دوم اینکه، از قانون‌گذار و مجریان قانون خواسته شده است تا محلات و اماکن عمومی را بر محور ایده «طراحی اسکان بین‌نسلی و محیط‌های عمومی تجمع نسل‌ها» صورت‌بندی کنند. در پایان نیز قانون‌گذاران بر اساس این سند ترغیب شده‌اند تا قوانین شهرسازی را به سمت ساخت‌وساز بر اساس الگوهایی که مشارکت فعال سالمند در اماکن عمومی را میسر می‌سازد، تغییر دهند (ص. ۱۸). فارغ از اهمیت موضوعات اشاره‌شده، دامنه موضوعاتی از نیازهای سالمندان که پارلمان پوشش می‌دهد، شامل طیف گسترده‌ای است و منحصر در طراحی شهر دوستدار سالمند نیست. می‌توان چنین ادعا کرد که افق دید نویسندگان سند به اهمیت ابعاد قانون‌گذاری و ظرفیت ایجاد حقوقی دست نیافته بود و ضروری است در اقدامات بعد این تقیصه جبران شود.

۲.۳. تقنین اخلاق

اخلاق یکی از خاستگاه‌های قانون است و تقنین ارزش‌های اخلاقی عموماً با اقبال عمومی روبه‌رو می‌شود (حکمت‌نیا، ۱۳۹۴، صص. ۸۰-۸۲). جوامع درگیر پدیده سالمندی با کاهش ارزش‌های اخلاقی مرتبط با نگاه‌داری و تکریم سالمندان روبه‌رو هستند. تقنین ارزش‌های اخلاقی و تضمین شایسته اجرای قواعد حقوقی برخاسته از آن‌ها به ایجاد ساختارهایی منجر می‌شود که بر ساخته آن‌ها در طول زمان، رفتار و رویه‌ساز می‌شود. به بیان روشن‌تر، تقنین اخلاق به استمرار ارزش‌های اخلاقی تنزل‌یافته در میان‌مدت و تقویت عمل به آن‌ها در بلندمدت منجر می‌شود. به عبارت روشن‌تر، از رهگذر ایجاد الزام قانونی و نهادینه‌سازی رفتارهای مرتبط با آن دسته از ارزش‌های اخلاقی که حفظ آن‌ها برای اجتماع ضروری است، اما در طول زمان، اقبال اجتماعی خود را به هر سبب از دست داده‌اند، می‌توان اقبال اجتماعی را در قبال آن‌ها در بلندمدت ترمیم کرد. این موضوع است که قانون‌گذاران را به سمت تقنین ارزش‌های اخلاقی سوق می‌دهد.

به بیان جزئی‌تر، تقنین اخلاق بدین معناست که از ابزار قانونی برای تبدیل گزاره‌های فرهنگی به هنجارهای الزام‌آور استفاده شود؛ به گونه‌ای که بتوان نظم نوین خانواده را که میل به تضعیف اخلاق‌مداری و پذیرش سالمندان دارد، به سمت اخلاق اجبارشده یا همان قوانین منبعث از اخلاق و ارزش‌ها سوق داد (باقری، ۱۳۹۶، صص. ۱۳۸-۱۴۰). درباره مداخله حاکمیت در نهاد خانواده و حریم خصوصی با استفاده از ابزار قانون، مباحثات حقوقی تفصیلی جریانی دارد (Schulz & Jill, 2016, pp. 15-17)، اما باید توجه داشت که قانون، ظرفیت تولید سازوکار را دارد. سازوکار نیز در

بلندمدت، بازسازی اخلاق را به همراه می‌آورد و این کارکرد قانون نباید مورد غفلت قرار گیرد. برای مثال، اگر در جامعه‌ای غفلت از والدین رو به وخامت رود، قانون می‌تواند که فرزندان را وادار به دیدار هفتگی از والدین کند و در برابر نقض آن، کیفرگذاری کند. این قاعده الزام‌آور در لباس قانون، در بلندمدت تبدیل به بخشی از اخلاق آن جامعه می‌شود و مردم بدون توجه به الزام اولیه قانونی، ناخودآگاه این عمل را تکرار می‌کنند که نوعی بازتولید اخلاق از مجرای قانون به شمار می‌آید.

با توجه به این نکته کلیدی که سالمندی و پیری جمعیت، پدیده نوین و مولود قرن کنونی است که هنوز ابعاد آن برای بسیاری از دولت‌ها نامکشوف است، سازمان می‌توانست در این قسمت‌ها ضمن تأکید بر قانون‌گذاری در خصوص سالمندان، به تبادل تجربیات «تقنینی» نیز توصیه کند. قانون برساخته اجتماعی است و ریشه در فرهنگ، تاریخ، سنت‌های اجتماعی، زبان، نژاد و به‌ویژه مذهب دارد. هر قانون شامل راهکارهایی مبتنی بر ابزار قانون‌گذاری برای رفع مشکل به شمار می‌آید که با اتکا بر زمینه‌های بالا به کار گرفته شده‌اند (Annamma, 2017, pp. 147). نگرش نوین درباره استفاده از قوانین خارجی برای رفع نیازهای داخلی، رویکرد بومی‌سازی است و استفاده عیناً از قوانین خارجی مردود شناخته می‌شود، اما تجربیات و شیوه‌های استفاده از ابزار قانون و ارزیابی آثار آن به‌ویژه در عرصه‌های فرهنگی و تقنین اخلاق، قابلیت تبادل و انتقال دارد. از این رو سند می‌توانست راهبردی درباره «تقنین اخلاق» پیش روی دولت‌های عضو گذارد تا با تقنین ارزش‌های مبتنی بر اخلاق اسلامی منجر به تقویت بعد «تکلیف افراد در برابر افراد» شود.

۴. نقش زن و خانواده در سند راهبردی

رویکرد نوین بین‌المللی، تقویت حمایت از سالمند با نهادهای حمایتی و در کنار آن، احیای شبکه اجتماعی پیرامونی سالمند است. این شبکه پیرامونی است که سالمند را در برابر آسیب‌ها محافظت و نیازهای او را تأمین می‌کند و هنگامی که خدمات رسمی و دولتی دچار نقصان شوند، کارآمدی خود را نشان می‌دهد؛ البته حمایت‌های اقتصادی و خدمات رسمی، قدرت تقویت یا تضعیف شبکه اجتماعی پیرامونی سالمند را دارند (نبوی و همکاران، ۱۴۰۱، ص. ۴۰؛ Jaspal & Breakwell, 2022, p. 162). نخستین قسمت این شبکه، خانواده سالمند است. شکل سنتی زندگی افراد گویای این است که پیش‌تر سالمندان در محیط خانواده نیازهای مادی و معنوی خود را

جست‌وجو می‌کردند و با تغییر سبک زندگی مدرن، این موضوع دچار تحول بنیادین شد. با توجه به جایگاه محوری خانواده و به‌ویژه زنان در شبکه مرتبط با سالمندان، بخش مجزایی از این مقاله به این جایگاه اختصاص یافته است. با وجود اهمیت کلان موضوع خانواده در نظام تصورات سالمند، سند از رسیدگی به این موضوع عدول کرده و کوشیده است تا با اختصار از کنار آن رد شود. شاید دلیل اصلی آن، وجود سند راهبردی سازمان درباره ازدواج و خانواده^۱ باشد. درباره موضوع زن و خانواده، از منظر «عدم تعریف نقش زن مبتنی بر نظام حقوقی اسلام» و «عدم توسعه مفهوم شبکه پیرامونی مبتنی بر شریعت و ظرفیت‌های دینی»، ایراد محتوایی بر این سند وارد است.

۱.۴. خروج از نگرش در چهارچوب منظومه حقوق اسلامی

از نظر سند، دولت‌های عضو سازمان باید دو چیز را تقویت کنند؛ خانواده‌های نگهدار سالمند و مؤسسات نگهدار سالمندان. همچنین، باید با دو مشکل نیز مبارزه کنند؛ تصور کلیشه‌ای و تعدی مستقیم به حقوق سالمندان (ص. ۲۰). در نظر سند، در وهله نخست، خانواده‌ها باید تقویت شوند، اما با تضعیف نقش خانواده، چاره‌ای جز توسل به مؤسسات نگهداری و پشتیبان سالمندان نیست (ص. ۲۳). به بیان روشن‌تر، با توجه به تضعیف خانواده‌ها از نظر اخلاقی و ارزش‌های دینی و در نتیجه، رشد غفلت نسبت به سالمندان، ضروری است تا سازمان‌های حمایتی دولتی و غیردولتی برای جبران این کاهش ورود یابند (Pampel, 2008, p. 11). همان‌طور که گفته شد، مداخله و ورود حاکمیت برای رفع خلأهای این‌چنینی محل تنازع آراست، اما درباره اقشار آسیب‌پذیر مانند کودکان و سالمندان، معیارهای حقوق بشری دولت‌ها را متعهد به توجه و اجتناب از غفلت می‌کنند. نقدی که بر هر دو سند سالمندان و «ازدواج و خانواده» سازمان همکاری اسلامی وارد است، فقدان تلاش کافی برای فاصله گرفتن از تصویر کلیشه‌ای زنان در اسناد بین‌المللی و بازآرایی حقوقی نقش زنان منطبق با منطق نظام حقوقی اسلام است. حقوق زن مسلمان از حیث معرفت‌شناختی، فعلیت خارجی، جایگاه و نقش خانوادگی تفاوت معناداری با مبانی حقوق زن غیرمسلمان دارد (مؤمن، ۱۴۰۰، صص. ۳۵-۳۶). نتیجه منطقی این تفاوت، بازخوانی هویت زنانه و بازآرایی آن در اسناد اسلامی است. با مطالعه این سند و آنچه در سندهای مادرید و وین درباره

1. OIC Strategy for the Empowerment of the Marriage & Family Institution (2019).

حقوق سالمندان درج شده است، تلاشی برای این بازتعریف به چشم نمی‌خورد. مثالی از تبعیت در مفهوم و مصداق حقوق زن غربی را می‌توان در تصویر نقش زنان در این سند دانست. در اسناد وین و مادرید، عموماً به زنان سالمند توجه شده و نقش زنان غیرسالمند در مدیریت جامعه سالمند و پدیده سالمندی مورد توجه قرار نگرفته است (Vienna Declaration and Programme of Action, 1993, pp. 33-44). دلیل عمده این است که اسناد یادشده، در محیط مبتنی بر هنجارهای اروپایی و آمریکایی نگارش یافته و تفوق ارزشی غرب (غرب‌محوری) در نگارش اسناد بین‌المللی محرز است (Edmunds, 2021, p. 316). در دیدگاه غربی، مسئولیت در قبال والدین و مسئولیت فرد در برابر فرد کم‌رنگ و تلاش شده است تا ساختار و نهادهای مراقبتی این نقش را بر عهده گیرند. این در حالی است که نظام حقوقی اسلام افزون‌بر تکلیف بر تأمین مالی والدین سالمند (نفقه اقارب)، دیگر تعهدات مراقبتی و درمانی بر عهده فرد مسلمان را به‌عنوان «تکلیف شرعی دارای ضمانت» به رسمیت شناخته است (خمینی، ۱۳۷۹، ج ۱، ص. ۳۲۱)؛ موضوعی که در ادامه بیشتر به آن پرداخته می‌شود.

در جوامع اسلامی از دو منظر زنان در سالمندی حائز اهمیت هستند. نخست اینکه، زنانی که نقش مراقبت از والدین را در عموم جوامع اسلامی بر عهده می‌گیرند، در کنار نقش مادری و همسری، بار بیشتری را نسبت به مردان در نگهداری از سالمندان متحمل می‌شوند و کلان‌گفتمان (پارادایم) حاکم بر خانواده کنونی، امکان خدمت‌رسانی زنان به والدین را بیش از مردان فراهم کرده است. دوم اینکه، بیشتر زنان سالمند در معرض فقر و آسیب‌پذیری‌های مختلف هستند. در برخی کشورها از جمله ایران وجه سومی نیز وجود دارد که پدیده زنانگی سالمندی است. جمعیت زنان سالمند نسبت به مردان سالمند رو به فزونی است و زنانگی سالمندی پیش روی جامعه ایرانی قرار دارد (دراهکی و نوبخت، ۱۳۹۹، صص ۶۲۳-۶۶۲).

سند می‌توانست با اتکا به سنت دینی و فرهنگ ملی اعضا ضمن بازآرایی نقش زن در محیط خانواده و اجتماع و توجه به دغدغه‌های خاص دولت‌های عضو (مانند زنانگی سالمندی و فقر زنان سالمند)، در راهکار و راهبرد، نوآوری لازم را پدید آورد. بازآرایی نقش زن در خانواده یعنی گریز از معیار قرار دادن ارزشمندی و فایده‌مندی زنان مبتنی بر عناصر اقتصادی (بانوان به‌عنوان نیروی کار در اجتماع) و تلاش برای ارتقای تصور اجتماعی از ارزشمندی زن در نقش دختر، مادر

و همسر (بانوان به‌عنوان کانون مرکزی حراست عاطفی از اقربا)؛ هرچند که نگرش اسلامی مانع و منکر فرصت‌های اجتماعی و نقش‌های سیاسی و اقتصادی برای زنان نیست (مؤمن، ۱۴۰۰، صص. ۱۳۹-۲۲۰). سند در محتوا، شکل، راهکار و مسئله‌یابی، از خود تفاوت معناداری از دیگر اسناد بین‌المللی به نمایش نمی‌گذارد؛ به‌ویژه که در برخی موارد به‌صورت ضمنی خود را پایبند معیارهای بین‌المللی تعریف می‌کند (ص. ۱۲).

اینکه سند یا معاهده‌ای خاص با اسناد بین‌المللی جهانی تفاوت نداشته باشد یا اینکه معیارهای بین‌المللی را تکرار کند، به‌خودی‌خود مذموم و مطرود نیست، اما با توجه به آنچه نویسنده پیش‌تر اشاره کرده و در ادامه نیز این خط روایت را پی گرفته است، سازمان در این سند می‌توانست معیارهای بین‌المللی را ارتقا بخشد یا اینکه با توجه به تراش حقوقی جوامع مسلمان، در برخی موارد انحرافات را به سمت اندیشه‌های اسلامی سوق دهد درحالی‌که از این فرصت بهره نبرد و این موضوع نقدبرانگیز است.

۲.۴. عدم توسعه مفهومی «تعهد به مراقبت»

بخش مهمی از کارکرد خانواده در مراقبت از سالمندان، در گروی تأمین مالی درونی و بیرونی (کمک‌های دولتی) است. این موضوع محل تلاقی حقوق و اقتصاد است. حضرت امیر در خطبه ۳۵ نهج‌البلاغه می‌فرماید «به اوضاع یتیمان و سال‌خوردگان که راه چاره‌ای ندارند و خود را در معرض سؤال از مردم قرار نداده‌اند، رسیدگی کن. آنچه سفارش کردم بر حاکمان سنگین است؛ البته همه حق سنگین است و گاه خداوند آن را بر اقوامی سبک می‌کند که خواهان عاقبت‌به‌خیری هستند و خود را به صبر و استقامت واداشته و به صدق آنچه خداوند به آن وعده داده [است]، اعتماد کرده‌اند» (ترجمه استاد حسین انصاریان). تعبیر امیرالمؤمنین از «راه چاره‌ای ندارند»، در ادبیات مرتبط با تکافل اجتماعی به «یتیم»، «زمین‌گیر» و «سالمند» تقسیم شده و نظریات فقهی، دولت و مردم را به‌صورت توأمان در قبال این جمعیت مسئول دانسته است (کاظمی نجف‌آبادی و حسینی، ۱۴۰۰، ص. ۱۳).

سند در این باره به نقش سازمان‌های اجتماعی (مدنی) و دولت برای حفظ سالمندان اشاراتی دارد، اما از غور در داشته‌های اقتصادی دولت‌های عضو اجتناب می‌کند و بر تجربیات برخی دولت‌های اروپایی متمرکز می‌شود. ظرفیت ابزارهای تأمین مالی «اسلامی» یا «مبتنی بر شریعت»

مانند «تکافل»، «انفاق»، «صدقه»، «مساوات»، «ایثار»، «وقف» و هر اقدام مشمول عنوان «فی سبیل الله» که میان مسلمانان مشترک است، می‌توانست مدنظر نویسندگان سند قرار بگیرد. این درحالی است که سند، تقویت سازوکارهای تأمین اجتماعی و متعاقب آن، تمهید نظام «مراقبت بلندمدت»^۱ مبتنی بر ظرفیت‌های ملی هر کشور را به دولت‌ها به‌عنوان راهبرد پیشنهاد می‌دهد (ص. ۱۵). نظام مراقبت بلندمدت، نظامی است که برای نخستین‌بار در سیستم بهداشتی انگلیس مورد امتحان قرار گرفت و پس از آن نیز توسط دولت‌های رفاه مانند آلمان پی‌گرفته شد. این نظام به‌شدت نیازمند تأمین مالی دولتی است و تاریخچه کاریست آن نشان داده است که عدم تأمین مالی یا اتخاذ سیاست انقباض مالی منجر به توقف این برنامه مراقبتی می‌شود (Huntoon, 2013, pp. 98-99). درنتیجه، برای استمرار این‌گونه موارد باید در کنار تمهید نظام مراقبت بلندمدت، به فکر دیگر ابزارهای اجتماعی مراقبت از سالمندان بود. هزینه‌های ناشی از این دوره‌ها در عموم کشورها از جانب صندوق‌های بازنشستگی فراهم می‌آید و برای تأمین این هزینه‌ها، گریزی از بهبود ساختار تأمین اجتماعی نیست (Li & Otani, 2018, pp. 480). ازاین‌رو برخی دولت‌ها با توجه به لزوم تأمین مالی پایدار دوره‌های بلندمدت مراقبتی، ترویج الگوی مختلط (صندوق‌های بازنشستگی دولتی و خصوصی، ملی و محلی) را در دستور کار قرار داده‌اند (دوخابی، ۱۴۰۰، صص. ۴۹-۵۰) و در دوره پویایی شغلی از افراد وجهی را مازاد بر حق بیمه پایه دریافت می‌کنند تا در دوره بازنشستگی بتوانند افزون‌بر هزینه درمان و حقوق بازنشستگی، منبع لازم برای فراهم آوردن بیمه مکمل (تکمیلی) و مخارج آن ازجمله تأمین مالی «مراقبت بلندمدت» را مهیا کنند.

همان‌طور که پیش‌تر اشاره شد، در اسلام نیز مراقبت از سالمند به‌عنوان تکلیفی شرعی شناخته می‌شود (فخرزاده و سلطانی، ۱۳۹۶، صص. ۹۸-۱۰۰). نویسنده به دنبال ایده استقلال تأمین مالی از دولت نیست؛ زیرا احادیث و روایات متعددی درباره نگهداری از بیماران و سال‌خوردگان به هزینه بیت‌المال وجود دارد. در روایتی آمده است که حضرت امیر پس از مشاهده پیرمردی نابینا و تهی‌دست، مسئولان را مؤاخذه کردند و می‌پرسند «این چه چیزی است؟». به ایشان پاسخ دادند او مردی مسیحی است. امیر مؤمنان پس از مشاهده گریز مسئولان از ارائه پاسخ درست فرمودند «او را به کار گرفتید تا هنگامی که پیر و ناتوان شده است و حال او را منع می‌نمایید. از بیت‌المال به او

انفاق کنید» (حر عاملی، ۱۳۷۲، ج ۱۵، ص. ۶۶).

آنچه مدعی نویسنده است، استناد به تجربه نیمه‌کاره غربی و قصور در تولید ادبیات حقوقی - اقتصادی برای کمک به خانواده‌ها در راستای بقای سالمند در خانواده است؛ هرچند نویسنده اذعان می‌دارد که از آنجاکه کشورها و جوامع مسلمانان به‌تازگی با پدیده پیری جمعیت روبه‌رو شده‌اند، دستاوردها و تجربیات عمده در این باره که مبتنی بر آداب و سنت اسلامی باشد، یافت نشد؛ ساحتی که نیازمند اندیشه‌ورزی اندیشمندان حقوقی و اقتصادی برای رفع نیازهای سالمندان در آینده نزدیک است و نگارش نوشتارهای این‌چنینی، تلاشی برای تبیین ضرورت توجه بیشتر به موضوع سالمندی است.

۵. نوآوری در کاربری اصطلاحات؛ بهره‌برداری از اصطلاحات بومی - دینی

استفاده هوشمند از واژگان یکی از ظرفیت‌هایی است که سند بین‌المللی می‌تواند آن را به کار گیرد؛ زیرا واژگان نوین پیشینه‌ای ندارند تا نویسندگان مجبور به پیگیری و حرکت در چهارچوب پیشینه باشند، بلکه به دلیل ابداعی بودن، امکان شکل دادن به چهارچوب مفهومی آن راحت‌تر و قدرتمندتر از دیگر مفاهیم است. ساخت واژگان و اصطلاحات جدید در صورتی واقعی است که مفهومی که در نظام‌های حقوقی داخلی وجود دارد، هنوز وارد اسناد بین‌المللی نشده است. در این فرض، ابتکار اصطلاحات جدید، دامنه مفاهیم مرتبط با موضوع را توسعه می‌بخشد.

بسیاری از دولت‌ها به علت داشتن صلاحیت گسترده‌تر برای شکل دادن به ابعاد مفهوم و برای عدم پیروی از پیشینه اصطلاح و واژه، واژه جدیدی را برای مفاهیمی که پیش‌تر نیز وجود داشته‌اند، برمی‌گزینند. برای مثال، اتحادیه اروپا به‌جای استفاده از اصطلاح «حقوق بشر»، در اسناد خود از اصطلاح «حقوق بنیادین» استفاده می‌کند. دلیل این اقدام را افزون‌بر ریشه داشتن این اصطلاح در حقوق داخلی دولت‌های عضو اتحادیه، باید در تلاش اتحادیه برای قدرت داشتن در تعیین حدود و ثغور اصطلاح «حقوق بنیادین» و گریز از چهارچوب غیراروپایی شکل‌گرفته درباره اصطلاح حقوق بشر دانست (Rosas, 2001, pp. 5-7)؛ البته جعل اصطلاح جدید گاه نیز برای فرار از مسئولیت بین‌المللی و با رویکرد منفی صورت می‌پذیرد؛ همچنان‌که ایالات متحده آمریکا برای فرار آثار حقوق بشری ناشی از «شکنجه، رفتارهای بی‌رحمانه، تزدیلی، تحقیر آمیز و غیرانسانی»، به جعل اصطلاح «مجازات‌های شدید» در نظام حقوقی خود روی آورده است و این مجازات‌ها را

خارج از دامنه شکنجه معرفی می‌کند (Koh, 2003, pp. 1484-1485)) یا اینکه برای فرار از مسئولیت ناشی از «تجاوز ارضی»، اصطلاحات جایگزینی مانند «دفاع پیش‌دستانه» یا «مداخله بشردوستانه» پایه‌ریزی حقوقی کرد. سوءاستفاده از این ابزار حقوقی عموماً با نظریه «برچسب متفاوت»^۱ شناخته می‌شود که دولت‌ها با تغییر «نام» عمل، دگرگونی در ماهیت آن عمل را نیز مدعی می‌شوند (Douglas-Scott, 2011, p. 679).

کاربست اصطلاحات جدید چه با هدف «توسعه دامنه مفاهیم مرتبط با موضوع» و چه برای «گریز از پیشینه اصطلاح موجود»، موضوع مهمی است که هنگام نگارش اسناد بین‌المللی مدنظر قرار می‌گیرد. سند با اندک تغییرات، تلاشی ناچیز برای تولید ادبیات می‌کند که از جمله آن‌ها می‌توان به اصطلاحات «تبعیض از جانب سن‌گرایان»^۲، «رفتار نامنصفانه و ناعادلانه»^۳ و «فضای عاری از تبعیض»^۴ اشاره کرد (ص. ۱۲). این اقدام ضمن تقویت سند از منظر تولید ادبیات حقوقی، به سازمان قدرت می‌دهد تا در اسناد بعدی خود ابعاد گسترده‌تری از این اصطلاحات را تشریح کند و امکان توسعه اندارج مفاهیم و ارزش‌های دینی در ساختار اصطلاحات حقوق بشری را در اختیار سازمان قرار می‌دهد.

با نگاهی انتقادی‌تر، سند می‌توانست عبارات جدیدتری را پایه‌ریزی کند تا ظرفیت‌های موجود در سندنویسی، از میراث غنی اسلامی بهره‌برد. در آیات شریفه قرآن کریم، برای سالمند و دوره سالمندی تعابیری مانند «شیخ» (یوسف، ۷۸؛ غافر، ۶۷)، «کهل» (آل عمران، ۴۶)، «کبر» (آل عمران، ۴۰؛ حجر، ۵۴)، «شیب» (مزل، ۱۷)، «ارذل‌العمر» و «طال علیهم‌العمر» (نحل، ۷۰؛ انبیاء، ۴۴)، «معم» (فاطر، ۱۱) به کار گرفته شده است. این ظرفیت عظیم واژگانی که هریک دارای معانی خاص خود و بار معنایی متفاوت است، قابلیت بهره‌گیری در این سند و اسناد مشابه را داشت. همچنین، درباره سالمندان مفاهیم متعددی در احادیث نبوی و اهل‌بیت (علیهم‌السلام) و فرهنگ مسلمانان وجود دارد که مورد غفلت واقع شده‌اند مانند الزام به «توقیر کبار» (حر عاملی، ۱۳۷۳، ج ۱۲، ص. ۹۹)، سالمندان به مثابه «مایه رحمت» (صدوق (ابن بابویه)، ۱۳۸۳، ج ۲، ص. ۵۲۱) و منع «استخفاف ذی‌شبه» (حر عاملی، ۱۳۷۳، ج ۱۲، ص. ۹۸).

-
1. Different Label
 2. Ageist Discrimination
 3. Unfair Treatment
 4. Discrimination-Free Environment

این مفاهیم در ادبیات مسلمانان و اسناد فراملی اسلامی تجلی خاصی نیافته است درحالی‌که با ظرفیتی کمتر از آنچه اشاره شد، نویسندگان حقوقی مسیحی اقدام به استنباط و بازتولید نظریات حقوقی از کتاب مقدس مسیحیان می‌کنند. برای مثال، نظریه «خاص‌گرایی حقوقی»^۱ یا «استثناگرایی حقوقی»^۲ که در عالم حقوق بین‌الملل منجر به تحولاتی در عالم نظر و عمل شد، مبتنی بر کلام شارحان مسیحی بر «یک جمله» از کتاب مقدس شکل گرفته است. با این توضیح که جان وینتراپ^۳ پروتستانی در شرح خود، «شهری درخشان از مستعمره ماساچوست را بر فراز تپه»^۴ می‌نماید. این جمله ناظر به خطبه حضرت مسیح (علیه‌السلام) است که به مخاطبان محضرش می‌فرماید «شما نور جهان هستید و شهری که بر فراز تپه قرار دارد، نمی‌تواند پنهان شود»^۵. از همین دو جمله مبتنی بر نصوص دینی، نظریه خاص‌گرایی یا استثناگرایی در عالم حقوق و سیاست شکل گرفته است (Ignatieff, 2005, p. 13; Ceaser, 2012, p. 5). بدیهی است که ظرفیت نصوص دینی در سندنویسی بین‌المللی به دلایل مختلف مغفول مانده است و جا داشت این سند به این موضوع اهتمام می‌کرد.

این سند نه تنها به شیوه ایجابی از ظرفیت‌های موجود بهره نبرده است، بلکه در جایی که باید ایستادگی و در برابر مفاهیم مردود از منظر اسلامی اظهار موضع می‌کرد، با سکوت گذشته است. برای مثال، در صفحه ۱۲ سند، فراهم کردن تمام اقدامات لازم برای رعایت حقوق سالمندان در بازار کار مبتنی بر «استانداردهای عمومی» و «غیر تبعیض‌آمیز»، به‌عنوان یکی از راهبردها شناخته شده است درحالی‌که جا داشت با توجه به تلاش گسترده حقوقی در غرب برای تثبیت جایگاه حقوقی برای مبارزه با «تبعیض مبتنی بر تمایلات/گرایش‌های جنسی»^۶، سند در مقابل «تبعیضات مشکوک و ناموجه» مانند تبعیض علیه انحرافات جنسی می‌ایستاد و از این فرصت برای تولید ادبیات و اصطلاحات حقوق بشری مبتنی بر شریعت اسلامی استفاده می‌کرد؛ زیرا برخی نویسندگان حقوقی در برابر موج‌آفرینی حامیان جریان یادشده در اروپا و آمریکا برخاسته و

1. Legal Particularism

2. Legal Exceptionalism

3. John Winthrop

4. Shining City Upon the Hill for Massachusetts Bay Colonies

5. You Are the Light of the World. A City That Is Set on a Hill Cannot be Hidden (Matthew 5:14).

6. Discrimination at Work on The Basis of Sexual Orientation and Gender Identity: Results of The ILO's PRIDE Project (May 2015)

مبارزه با تبعیض‌هایی را شایان توجه حقوقی دانسته‌اند که بر توانایی‌های فرد و مشارکت اجتماعی او اثرگذار باشد. با این توضیح، زمینه‌های ایجاد تبعیض «مشکوک»^۱ را مشمول حمایت‌های حقوق بشری ندانسته‌اند (Numhauser-Henning, 2013, p. 12). سند باید چنین خیزی را برمی‌داشت تا شخصیت اسلامی و دینی می‌یافت؛ هرچند به قیمت تفاوت با رویکردهای غالب حقوق بشر تمام می‌شد؛ البته نویسنده این سطور قائل به هم‌گرایی میان ارزش‌های سازمان و حقوق بین‌الملل است و بر این باور است که مصادیق اختلافی ناشی از ایستادگی بر موضع دینی و فاصله گرفتن از معیارهای بین‌المللی متعدد نیست که چالشی برای سند و سازمان به شمار بیاید، بلکه این رویکرد به سند، اعتبار می‌بخشید؛ همچنان‌که اتحادیه اروپا نیز این رویکرد را چنان‌که پیش‌تر گفته شد، پی گرفته است.

نتیجه‌گیری

سند راهبرد سازمان همکاری اسلامی در خصوص سالمندان با موقعیت‌شناسی درست و پیش از بروز و همه‌گیری پدیده سالمندی در جوامع اسلامی به تصویب این سازمان رسید. این سند راهبردهای مختلفی را برای اهداف خود در مدیریت پدیده سالمندی اتخاذ می‌کند. نگاه سند بیشتر معطوف به مسائل مالی و تأمین منابع برای رفع نیازهای سالمندان است. همچنین، نویسندگان سند کوشیده‌اند تا نگاه جامعی به دستاوردهای تمام دولت‌های عضو و غیرعضو داشته باشند و سند را حاوی آخرین دستاوردهای مدیریتی مسئله سالمندی معرفی کنند.

با وجود تمام تلاش‌های نویسندگان و تصویب‌کنندگان سند، متن نهایی فاقد ارزش‌های محتوایی و معیارهای کیفی سندنویسی مبتنی بر اسلام است. این سند می‌توانست عنصر دین در محتوا را تقویت کند و با ارائه هنجارهای حقوقی مبتنی بر شریعت، تفاوت معناداری را میان سند اسلامی سالمندان با دیگر اسناد بین‌المللی به نمایش گذارد. همچنین، جا داشت که سند در قسمت‌های مرتبط با زن و خانواده، به بازنمایی جایگاه زن و خانواده دست‌کم در موضوع سالمندی اقدام می‌کرد و از اسناد دیگر که مبتنی بر تکلیف‌انگاری دولت نوشته شده‌اند، کمی فاصله می‌گرفت. عدم بهره‌گیری از ظرفیت‌های سندنویسی به‌ویژه در عرصه کاربست مفاهیم نو، بی‌توجهی به سطوح مختلف هم‌گرایی حقوقی و فقدان نگرش مبتنی بر داشته‌های جوامع اسلامی

در حقوق کار و تأمین اجتماعی از جمله مواردی است که در این سند، قابلیت نقد و ارزیابی دارد. از آنجاکه سطوح ملی و بین‌المللی حقوقی با هم در تعامل‌اند و آنچه در ساحت ملی به وجود می‌آید، به عرصه بین‌المللی نیز سرایت می‌کند و برعکس، پیشنهاد اکید این نوشتار بر این است که دولت ایران مبتنی بر فرهنگ ملی و دینی اقدام به تصویب قانون یا اسناد مرتبط با سالمندان کند. این اسناد باید افزون‌بر درک درست از نیاز جامعه ایرانی و استفاده از تجربیات جهانی، فهمی رو به جلو از شریعت و دین مبین اسلام درباره مسئله سالمندی ارائه دهد. بدین شیوه، افزون‌بر رفع بخشی از نیازهای داخلی، قانون یا سند یادشده قابلیت ارائه به‌عنوان الگویی تقنینی به دیگر کشورهای اسلامی را دارد. همچنین، در صورت درج مفاهیم جدید و کاربرست اصطلاحات بدیع در منظومه موضوعات و تصورات مرتبط با حقوق سالمندان می‌توان انتظار داشت که اسناد بین‌المللی جهانی (که اختصاص به دولت‌های اسلامی ندارند) نیز از قانون یا سند یادشده اثر پذیرند.

منابع

- (۱) قرآن کریم.
- (۲) نهج البلاغه، امیرالمومنین علی علیه السلام.
- (۳) ارسطا، محمدجواد (۱۳۹۸). نظام حقوق بشر اسلامی (بررسی مبانی فقهی اعلامیه اسلامی حقوق بشر) (جلد ۲). قم: مرکز پژوهشی مبنا.
- (۴) باقری فرد، محمدحسین (۱۳۹۶). قانون‌گذاری فرهنگی. مرکز تحقیقات اسلامی مجلس و انتشارات خرسندی.
- (۵) برازش، علیرضا (۱۳۹۶). تفسیر اهل‌البیت. (سیدرسول بهشتی‌نژاد، هابیل جوانی و مصطفی خلّاش، مترجمان). (جلد ۱۰). چاپ ۲، تهران: امیرکبیر.
- (۶) حبیب‌نژاد، سیداحمد و تسخیری، محمدصالح (۱۳۹۵). تقنین مشترک کشورهای اسلامی در حوزه حقوق بشر دوسوستانه. پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب، ۳ (۴).
doi:10.22091/csiw.2018.1664.1141
- (۷) حر عاملی، محمدبن حسن (۱۳۷۰). وسائل الشیعه (جلد ۲۵). قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام لاحیاء التراث.
- (۸) حر عاملی، محمدبن حسن (۱۳۷۲). وسائل الشیعه (جلد ۱۵). قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام لاحیاء التراث.
- (۹) حر عاملی، محمدبن حسن (۱۳۷۳). وسائل الشیعه (جلد ۱۲). قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام لاحیاء التراث.
- (۱۰) حکمت‌نیا، محمود (پاییز ۱۳۹۴). چرایی و چگونگی تقنین اخلاق. فصلنامه دین و قانون، شماره ۹، صص. ۶۷-۹۲.
- (۱۱) خمینی، سیدروح‌الله (۱۳۷۹). تحریرالوسیله (جلد ۱). مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (رحمت‌الله‌علیه).
- (۱۲) دراهکی، احمد و نوبخت، رضا (آذر و دی ۱۳۹۹). بررسی وضعیت اقتصادی و اجتماعی زنان سالمند ایرانی بر اساس آمارهای رسمی و الزامات سیاستی مبتنی بر پیش‌بینی‌های آینده‌نگرانه جمعیتی. پایش (پژوهش‌کده جهاد دانشگاهی)، سال ۱۹، شماره ۶، صص. ۶۲۱-۶۳۳.
doi:10.29252/payesh.19.6.621
- (۱۳) دوخایی، عرفانه (۱۴۰۰). بررسی اجمالی الگوی کشورهای پیشگام در حوزه بیمه سالمندی. ویرایش نخست، تهران: اداره کل روابط عمومی و امور بین‌الملل سازمان بیمه سلامت ایران.

- ۱۴) سادات اخوی، سیدعلی (۱۳۸۵). قاعده قانون مطلوب‌تر به‌عنوان ضابطه حل تعارض میان معاهدات حقوق بشری. مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، شماره ۷۲، صص. ۲۰۱-۲۱۹.
- ۱۵) صدوق (ابن بابویه)، محمدبن‌علی (۱۳۸۳). علل الشرایع (جلد ۲). مکتبه‌الحیدریه.
- ۱۶) طباطبایی، محمدحسین (۱۳۸۳). ترجمه تفسیر المیزان (سیدمحمدباقر موسوی همدانی، مترجم). (جلد ۱۵). قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- ۱۷) عیسی‌زاده، عیسی (۱۳۹۹). مهارت‌های ارتباطی با سالمندان بر اساس آموزه‌های قرآن و اهل‌بیت علیهم‌السلام. نشر پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- ۱۸) فخرزاده، حسین و سلطانی مهاجر، حوریه (۱۳۹۶). جایگاه سالمندان و مراقبت از سلامت آن‌ها در اسلام. فصلنامه طب و تزکیه، ۲۶ (۲)، صص. ۹۷-۱۰۴.
- ۱۹) کاظمی نجف‌آبادی، مصطفی و حسینی، سیدرضا (پاییز و زمستان ۱۴۰۰). تحلیل ساختار فقهی هزینه‌ها و درآمدهای تکافل اجتماعی. معرفت اقتصاد اسلامی، سال ۱۳، شماره ۱، پیاپی ۲۵، صص. ۷-۲۶.
- ۲۰) کرلیفه، سامیه (۲۰۲۲م). الجهودالدولیة لحماية حقوق المسنین من خلال دورالمنظماتالدولیة. المؤتمرالعلمیالدولی السابعالموسوم بحقوق المسنین بین الواقع والمأمول المنظم من قبل کلیةالحقوق جامعه طنطا، جمهوریة مصر العربیة.
- ۲۱) مظفری، محمدحسین (۱۳۸۹). منشور حقوق بشر اسلامی (چالش‌ها و راهکارها). انتشارات دانشگاه امام‌صادق (علیه‌السلام).
- ۲۲) موسوی اصل، سیدحسن و زمانی، سیدقاسم (۱۴۰۱). راستی‌آزمایی گرایش سازمان همکاری اسلامی به رویکردی درون‌گرا در زمینه حقوق بشر. پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب، ۹ (۲)، صص. ۳۲۶-۲۹۹. doi:10.22091/CSIW.2021.6312.1965
- ۲۳) موسوی اصل، سیدحسن و طباطبایی، سیداحمد (۱۳۹۹). رویکرد سازمان همکاری اسلامی؛ از رویگردانی تا توجه به حقوق بشر. مطالعات حقوق تطبیقی معاصر، ۱۱ (۲۱). doi:10.22034/law.2021.39087.2567
- ۲۴) مؤمن، رقیه‌السادات (۱۴۰۰). بازخوانی هویت زن در سنت علوی. چاپ ۱، دانشگاه امام‌صادق (علیه‌السلام).
- ۲۵) میرمحمدی، سیدمصطفی (۱۳۹۶). برنامه‌های عمل ده‌ساله سازمان همکاری اسلامی؛ صلح و امنیت بین‌المللی. پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب، ۴ (۱)، صص. ۱۷۳-۲۰۲. doi:10.22091/csiw.2018.1594.1134
- ۲۶) نبوی، سیدحمید، اسدی لاری، محسن، موسوی، میرطاهر، راشدی، وحید و فدای وطن، رضا (۱۴۰۱).

تحلیل چندسطحی شبکه اجتماعی سالمندان بر اساس داده‌های فاز دوم مطالعه عدالت در سلامت شهری. سالمند (مجله سالمندی ایران)، ۱۷ (۱)، صص. ۴۳-۲۸. doi:10.32598/sija.2021.1681.2

۲۷) نجف‌آبادی قربانپور، علیرضا و گودرزی، مهناز (زمستان ۱۳۹۵). بحران اقتصادی و مالی اتحادیه اروپا و هم‌گرایی سیاسی و امنیتی اروپایی. فصلنامه مطالعات روابط بین‌الملل، سال ۹، شماره ۳۶، صص. ۱۰۴-۱۳۸.

۲۸) یاوری، کاظم، باسحا، مهدی، صادقی، حسین و ناصری، علیرضا (۱۳۹۴). نگاهی بر آثار اقتصادی پدیده سالمندی. فصلنامه سالمند، ۱۰ (۱)، صص. ۹۲-۱۰۵.

- 29) Annamma, Subini Ancy, Darrell D. Jackson, & Deb Morrison (2017). "Conceptualizing color-evasiveness: Using dis/ability critical race theory to expand a color-blind racial ideology in education and society." *Race ethnicity and education* 20, no. 2, pp. 147-162.
- 30) Augenstein, Daniel & Dawson, Mark (2012). What Law for What polity: integration through law in the EU Revisited" in Augenstein, Daniel, ed. 'Integration through law'revisited: the making of the European polity. Routledge.
- 31) Baumgart-Ochse, Claudia. (2015). Which gets protection-belief or believer? The organisation of Islamic cooperation and the campaign against the 'Defamation of Religions', Vol. 136, p. 31. DEU.
- 32) Bradford, A., & Posner, E. A. (2011). Universal Exceptionalism in International Law. *Harvard International Law Journal* , 52 (1), pp. 1-54
- 33) Burd, M., & Davies, J. (2013). Age discrimination: A practical guide to the law, Lewis Silkin LLP. Lewis Silkin LLP, 2013.
- 34) Cahill, Suzanne (2020). "WHO's global action plan on the public health response to dementia: some challenges and opportunities." *Aging & Mental Health*, 24, no. 2, pp. 197-199.
- 35) Ceaser, J. W (2012). "The Origins and Character of American Exceptionalism". *American Political Thought*, 1, 2012, pp. 1-26
- 36) Coals, T., Heasman, K., Heasman, S., Lawrence, L., Price, A., Renton, D., et al (2006). Challenging Age Discrimination: A NATFHE policy document. London: NATFHE.
- 37) Douglas-Scott, Sionaidh (2011). "The European Union and Human Rights after the Treaty of Lisbon", *Human Rights Law Review* , 11 (4), pp. 645-682.
- 38) Edmunds, Aneira J (2021). "Precarious bodies: The securitization of the "veiled" woman in European human rights." *The British Journal of Sociology*, 72, no. 2, pp. 315-327.
- 39) Ghosheh, Naj (2008). Age Discrimination and Older Workers: Theory and Legislation in Comparative Context, International Labour Office - Geneva, Conditions of Work and Employment Programme (Conditions of Work and Employment Series No. 20, 61 Pages.
- 40) Gunn, T. Jeremy, & Alvaro Lagresa (2016). "The Organisation of Islamic

- Cooperation: Universal Human Rights, Islamic Values, or Raisons d'Etat." *Hum. Rts. & Int'l Legal Discourse* 10 , p. 248.
- 41) Hekmatnia, Hasan, Mir Najaf Mousavi, Kamran Jafarpour Ghalehtemouri, Ali Shamsoddini, Ali Bagheri Kashkouli & Alireza Jamshidi (2022). "Population Aging Tendencies in Islamic Countries Between 1950-2020: A Geographical Assessment." *Journal of Population and Social Studies [JPSS]* 30, pp. 36-53.
 - 42) Huntoon, Lawrence R (2013). "The Affordable Care Act: a planned transition to socialized medicine." *Journal of American Physicians and Surgeons* 18, no. 4, pp. 98-100.
 - 43) Ignatieff, M (2005). *American Exceptionalism and Human Rights*. In *American Exceptionalism and Human Rights* (pp. 1-26). Princeton University Press.
 - 44) Islam, Md Rabiul (2016). *Ageism and Age Discrimination in Old Age: An Overview, Philosophy and Progress* , 55 (2), pp. 91-108.
 - 45) Jaspal, Rusi & Glynis M. Breakwell (2022). "Socio-economic inequalities in social network, loneliness and mental health during the COVID-19 pandemic", *International Journal of Social Psychiatry*, 68, no. 1, pp. 155-165.
 - 46) Kirchin, S. (2007). *Moral Particularism: An Introduction*. *Journal of Moral Philosophy* , 4 (1), pp. 8-15.
 - 47) Koh, Harold Hongju (2003). "On American Exceptionalism", *Stanford Law Review (Yale Law School Legal Scholarship Repository)* , 55, pp. 1479-1527.
 - 48) Kulwicki, Anahid Dervartanian (2021). "People of Arab heritage." in *Textbook for Transcultural Health Care: A Population Approach: Cultural Competence Concepts in Nursing Care*, pp. 251-276.
 - 49) Lebet, Audrey (2020). "COVID-19 pandemic and derogation to human rights", *Journal of Law and the Biosciences* 7, no. 1: lsaa015.
 - 50) Li, Fengyue & Otani, Junko (2018). "Financing elderly people's long-term care needs: Evidence from China." *The International journal of health planning and management* 33, no. 2, pp. 479-488.
 - 51) McCann, Laurie (2011). "Age discrimination in employment legislation in the United States experience." *Washington DC: AARP Foundation Litigation*.
 - 52) Menkel-Meadow, Carrie (2011). "Why and How to Study Transnational Law", *UC Irvine Law Review*, vol. 1(1), pp. 97-129.
 - 53) Mozaffari, M. H. (2020). *OIC Declaration on Human Rights: Changing the name or a paradigm change*. The Raoul Wallenberg Institute of Human Rights and Humanitarian Law.
 - 54) Numhauser-Henning, Ann (2013). "The EU ban on age-discrimination and older workers: Potentials and pitfalls." *International Journal of Comparative Labour Law and Industrial Relations*, 29, no. 4.
 - 55) Pampel, Fred C (2008). *Rights Of The Elderly*, Infobase Publishing.
 - 56) Rosas, Allan (2001). *Is the EU a Human Rights Organisation?*, Centre For The Law Of EU External Relations (CLEER Working Papers 2011/1).
 - 57) Schulz, Richard & Jill Eden (2016). eds, *Families caring for an aging America*, Washington, DC: National Academies Press.
 - 58) Shaffer, Gregory & Mark A. Pollack (2012). *Hard and soft law: what have we*

- learned?, in International Law and International Relations: Insights from Interdisciplinary Scholarship, Jeffrey L. Dunoff and Mark A. Pollack (eds.), (New York: Cambridge University Press, 2012), Minnesota Legal Studies Research Paper 12-17.
- 59) Wamara, Charles Kiiza, Maria Bennich & Thomas Strandberg (2021). "Missing voices: older people's perspectives on being abused in Uganda." Journal of Elder Abuse & Neglect 33, no. 4, pp. 288-310.
- 60) Wessel, Ramses A (2011). "Informal International Law-Making as a New Form of World Legislation", International Organizations Law Review, vol. 8, pp. 253-265.
- 61) Wessel, Ramses A (2010). Towards World Legislation? The Exercise of Public Authority by International Institutions, conference World Legislation: Perspectives from International Law, Legal Theory and Political Philosophy, Vrije Universiteit Amsterdam.
- 62) Madrid Plan of Action on Ageing (2002). Second United Nations World Assembly on Ageing.
- 63) Vienna Declaration and Programme of Action (1993). the World Conference on Human Rights in Vienna.

References

- 1) The Holy Quran.
- 2) Nahj al-Balāgha, Amīr al-Mu'minīn 'Imam Ali (PBUH).
- 3) Annamma, Subini Ancy, Darrell D. Jackson, & Deb Morrison (2017). "Conceptualizing color-evasiveness: Using dis/ability critical race theory to expand a color-blind racial ideology in education and society." *Race ethnicity and education* 20, no. 2, pp. 147-162.
- 4) Arastā, Moḥammad Javād (1398 SH/2019). *Nizām Ḥuqūq-e Bashār-e Eslāmī (Barresī Mabānī Fiqhī E'lāmīye Eslāmī Ḥuqūq Bashār) (Volume 2) [Islamic Human Rights System (Study of Jurisprudential Foundations of the Islamic Declaration of Human Rights)]*. Qom: Markaz-e Pazhūheshī Mabnā [in Persian].
- 5) Augenstein, Daniel & Dawson, Mark (2012). What Law for What polity: integration through law in the EU Revisited" in Augenstein, Daniel, ed. 'Integration through law'revisited: the making of the European polity. Routledge.
- 6) Bāqerī-Fard, Moḥammad Ḥossein (1396 SH/2017). *Qānūn-gozārī Farhangī [Cultural Legislation]*. Markaz Taḥqīqāt Eslāmī Majles va Enteshārāt Khorsandī [in Persian].
- 7) Barāzesh, 'Alirezā (1396 SH/2017). *Tafsīr Ahl al-Bayt [Interpretation of the People of the House]*. Translated by Sayyed Rasoul Behesthi-Nejad, Habil Javani, and Mostafa Khalash. 2nd ed., Vol. 10, Tehran: Amīrkabīr [in Persian].
- 8) Baumgart-Ochse, Claudia. (2015). Which gets protection-belief or believer? The organisation of Islamic cooperation and the campaign against the 'Defamation of Religions' ,Vol. 136, p. 31. DEU.
- 9) Bradford, A., & Posner, E. A. (2011). Universal Exceptionalism in International Law. *Harvard International Law Journal* , 52 (1), pp. 1-54.
- 10) Burd, M., & Davies, J. (2013). *Age discrimination: A practical guide to the law*, Lewis Silkin LLP. Lewis Silkin LLP, 2013.
- 11) Cahill, Suzanne (2020). "WHO's global action plan on the public health response to dementia: some challenges and opportunities." *Aging & Mental Health*, 24, no. 2, pp. 197-199.
- 12) Ceaser, J. W (2012). "The Origins and Character of American Exceptionalism". *American Political Thought*, 1, 2012, pp. 1-26.
- 13) Coals, T., Heasman, K., Heasman, S., Lawrence, L., Price, A., Renton, D., et al (2006). *Challenging Age Discrimination: A NATFHE policy document*. London: NATFHE.
- 14) Darāhkī, Aḥmad, and Nowbakht, Rezā (1399 SH/2020). *Barrasī Vaz'iyat-e Eqtesādi va Ejtemā'i Zanān Sālmānd-e Īrānī Bar Asās Āmārḥā-ye Rasmi va Elzāmāt-e Siāsati Mobtenī Bar Pīshbīnī-hā-ye Āyandeh-Negarāneh Jom'iyati [Study on the Socio-Economic Status of Elderly Iranian Women Based on Official Statistics and Policy Requirements Based on Demographic Forecasts]*. Pāyesh (Pajūheshkadeh Jahād Dāneshgāhī), Vol. 19, No. 6, pp. 621-633. doi:10.29252/payesh.19.6.621 [in Persian].
- 15) Douglas-Scott, Sionaidh (2011). "The European Union and Human Rights after

- the Treaty of Lisbon", *Human Rights Law Review*, 11 (4), pp. 645-682.
- 16) Dowkhā'ī, Erfāneh (1400 SH/2021). *Barrasī Ejmālī Algoūye Keshvarhā-ye Pishgām dar Ḥawzeh Bimeh Sālmandī* [A Brief Review of the Model of Leading Countries in the Field of Elderly Insurance]. 1st ed., Tehran: Edāre Kol-e Rovābat 'Ommī va Omūr Bayn al-Melalī Sāzmān Bimeh Salāmat Irān [in Persian].
 - 17) Edmunds, Aneira J (2021). "Precarious bodies: The securitization of the "veiled" woman in European human rights." *The British Journal of Sociology*, 72, no. 2, pp. 315-327.
 - 18) Fakhrzādeh, Hossein and Soltānī Mahajar, Hourieh (1396 SH/2017). *Jāygāh Sālmandān va Marāqebāt az Salāmat-e Ānhā dar Eslām* [The Position of the Elderly and Care for Their Health in Islam]. *Faslnāmeḥ Ṭibb va Tazkiyeh*, 26 (2), pp. 97-104 [in Persian].
 - 19) Ghosheh, Naj (2008). *Age Discrimination and Older Workers: Theory and Legislation in Comparative Context*, International Labour Office - Geneva, Conditions of Work and Employment Programme (Conditions of Work and Employment Series No. 20, 61 Pages.
 - 20) Gunn, T. Jeremy, & Alvaro Lagresa (2016). "The Organisation of Islamic Cooperation: Universal Human Rights, Islamic Values, or Raisons d'Etat." *Hum. Rts. & Int'l Legal Discourse* 10, p. 248.
 - 21) Ḥabīb Nezhād, Sayyed Ahmad, and Taškīrī, Moḥammad Šāleḥ (1395 SH/2016). *Taqnīn Mushtarak Keshvarhā-ye Eslāmī dar Ḥawzeh Ḥuqūq-e Bashār-Dūstāneh* [Joint Legislation of Islamic Countries in the Field of Humanitarian Law]. *Pajūhesh Tatbīqī Ḥuqūq-e Eslām va Gharb*, 3 (4). doi:10.22091/csiw.2018.1664.1141 [in Persian].
 - 22) Ḥekmat-Niā, Hasan, Mir Najaf Mousavi, Kamran Jafarpour Ghalehtemouri, Ali Shamsoddini, Ali Bagheri Kashkouli & Alireza Jamshidi (2022). "Population Aging Tendencies in Islamic Countries Between 1950-2020: A Geographical Assessment." *Journal of Population and Social Studies [JPSS]* 30, pp. 36-53.
 - 23) Ḥekmat-Niā, Maḥmūd (1394 SH/2015). *Cheraī va Chīgūnagī Taqnīn Akhlāq* [The Why and How of Ethics Legislation]. *Faslnāmeḥ Dīn va Qānūn*, Issue 9, pp. 67-92 [in Persian].
 - 24) Huntoon, Lawrence R (2013). "The Affordable Care Act: a planned transition to socialized medicine." *Journal of American Physicians and Surgeons* 18, no. 4, pp. 98-100.
 - 25) Ḥurr 'Āmilī, Moḥammad bin Ḥasan (1370 AH/1951). *Wasā'il al-Shī'a* (Volume 25). Qom: Mo'asseseh Āl al-Bayt 'alayhem al-Salām Lāḥyā' al-Turāth [in Arabic].
 - 26) Ḥurr 'Āmilī, Moḥammad bin Ḥasan (1372 AH/1953). *Wasā'il al-Shī'a* (Volume 15). Qom: Mo'asseseh Āl al-Bayt 'alayhem al-Salām Lāḥyā' al-Turāth [in Arabic].
 - 27) Ḥurr 'Āmilī, Moḥammad bin Ḥasan (1373 AH/1954). *Wasā'il al-Shī'a* (Volume 12). Qom: Mo'asseseh Āl al-Bayt 'alayhem al-Salām Lāḥyā' al-Turāth [in Arabic].

- 28) Ignatieff, M (2005). American Exceptionalism and Human Rights. In American Exceptionalism and Human Rights (pp. 1-26). Princeton University Press.
- 29) Īsāzādeh, 'Īsā (1399 SH/2020). Mahārat-hā-ye Ertebātī bā Sālmandān Bar Asās Āmūzeh-hā-ye Qur'ān va Ahl-e Bayt 'alayhem al-salām [Communication Skills with the Elderly Based on the Teachings of the Quran and Ahl al-Bayt]. Nashr-e Pazhūheshgāh 'Olūm va Farhang-e Eslāmī [in Persian].
- 30) Islam, Md Rabiul (2016). Ageism and Age Discrimination in Old Age: An Overview, *Philosophy and Progress* , 55 (2), pp. 91-108.
- 31) Jaspal, Rusi & Glynis M. Breakwell (2022). "Socio-economic inequalities in social network, loneliness and mental health during the COVID-19 pandemic", *International Journal of Social Psychiatry*, 68, no. 1, pp. 155-165.
- 32) Karlifeh, Samieh (2022). Al-Juhūd al-Dawliyyah liḥimāyat ḥuqūq al-Musinnīn min khilāl dawr al-Munazzamāt al-Dawliyyah [International Efforts to Protect the Rights of the Elderly through the Role of International Organizations]. The Seventh International Scientific Conference on the Rights of the Elderly between Reality and Hope organized by the Faculty of Law, University of Tanta, Arab Republic of Egypt [in Arabic].
- 33) Kāẓemī Najafābādī, Mostafā and Hosseini, Seyed Rezā (Autumn and Winter 1400 SH/2021). Taḥlīl Sākhtār Fiqhī Hazinehā va Darāmadhā-ye Takaful Ejtemā'i [Analysis of the Jurisprudential Structure of Expenses and Revenues of Social Takaful]. Ma'refat Eqtesād Eslāmī, Year 13, Issue 1, consecutive 25, pp. 7-26 [in Persian].
- 34) Khomeinī, Sayyid Rūḥollah (1379 SH/2000). Taḥrīr al-Wasīla (Volume 1). Mo'asseseh Tanzīm va Nashr Āthār Imām Khomeinī (ra) [in Arabic].
- 35) Kirchin, S. (2007). Moral Particularism: An Introduction. *Journal of Moral Philosophy* , 4 (1), pp. 8-15.
- 36) Koh, Harold Hongju (2003). "On American Exceptionalism", *Stanford Law Review* (Yale Law School Legal Scholarship Repository) , 55, pp. 1479-1527.
- 37) Kulwicki, Anahid Dervartanian (2021). "People of Arab heritage." in *Textbook for Transcultural Health Care: A Population Approach: Cultural Competence Concepts in Nursing Care*, pp. 251-276.
- 38) Lebret, Audrey (2020). "COVID-19 pandemic and derogation to human rights", *Journal of Law and the Biosciences* 7, no. 1: Isaa015.
- 39) Li, Fengyue & Otani, Junko (2018). "Financing elderly people's long-term care needs: Evidence from China." *The International journal of health planning and management* 33, no. 2, pp. 479-488.
- 40) Madrid Plan of Action on Ageing (2002). Second United Nations World Assembly on Ageing.
- 41) McCann, Laurie (2011). "Age discrimination in employment legislation in the United States experience." Washington DC: AARP Foundation Litigation.
- 42) Menkel-Meadow, Carrie (2011). "Why and How to Study Transnational Law", *UC Irvine Law Review*, vol. 1(1), pp. 97-129.
- 43) Mirmohammadi, Seyed Mostafā (1396 SH/2017). Barnāmeḥā-ye 'Amal-e Dah-Sāleh Sāzmān-e Hamkāri Eslāmī; Solḥ va Amniyat Beyn al-Melalī [Ten-Year

- Action Plans of the Organization of Islamic Cooperation; International Peace and Security]. *Pajūhesh Tatbīqī Huqūq-e Eslām va Gharb*, 4 (1), pp. 173-202. doi:10.22091/csiw.2018.1594.1134 [in Persian].
- 44) Mo'men, Raqiye al-Sādāt (1400 SH/2021). *Bāzkhānī Hoviyat Zan dar Sonnat-e 'Alavī* [Re-reading the Identity of Women in Alavi Tradition]. 1st ed., Dāneshgāh Emām Šādeq (AS) [in Persian].
 - 45) Mousavi Asl, Sayyed Ḥasan and Ṭabāṭabā'i, Sayyed Aḥmad (1399 SH/2020). *Roykard Sāzmān-e Hamkāri Eslāmī; az Roygardānī tā Tavajjoh be Huqūq-e Bashār* [The Approach of the Islamic Cooperation Organization; From Neglect to Attention to Human Rights]. *Motāle'āt Huqūq-e Tatbīqī Mo'ašer*, 11 (21). doi:10.22034/law.2021.39087.2567 [in Persian].
 - 46) Mousavi Asl, Sayyed Ḥasan and Zamānī, Sayyed Qāsem (1401 SH/2022). *Rāstī-Āzmā'i Gerāyesh Sāzmān-e Hamkāri Eslāmī be Roykardī Darūn-Gerā dar Zemīneh Huqūq-e Bashār* [Verifying the Islamic Cooperation Organization's Inward Approach in the Field of Human Rights]. *Pajūhesh Tatbīqī Huqūq-e Eslām va Gharb*, 9 (2), pp. 299-326. doi:10.22091/CSIW.2021.6312.1965 [in Persian].
 - 47) Moẓaffarī, Moḥammad Ḥossein (1389 SH/2010). *Manshūr Huqūq-e Bashār-e Eslāmī (Chālesh-hā va Rāhkarhā)* [Islamic Human Rights Charter (Challenges and Solutions)]. *Enteshārāt Dāneshgāh Emām Šādeq (AS)* [in Persian].
 - 48) Mozaffari, M. H. (2020). OIC Declaration on Human Rights: Changing the name or a paradigm change. *The Raoul Wallenberg Institute of Human Rights and Humanitarian Law*.
 - 49) Nabavi, Seyed Ḥamid, Asadi Lārī, Mohsen, Mousavi, Mīr Ṭāher, Rāshidī, Vahid, and Fedā'i Vatan, Rezā (1401 SH/2022). *Taḥlīl Chand-Saṭḥī Shabakeh Ejtemā'i Sālmāndān Bar Asās Dādeh-hā-ye Fāz-e Dovvom Motāle'eh 'Adālat dar Salāmat-e Shahrī* [Multilevel Analysis of the Social Network of the Elderly Based on the Data of the Second Phase of the Urban Health Equity Study]. *Sālmānd (Iranian Journal of Ageing)*, 17 (1), pp. 28-43. doi:10.32598/sija.2021.1681.2 [in Persian].
 - 50) Najafābādī Qorbānpūr, 'Alirezā and Goodarzī, Mahnāz (Winter 1395 SH/2017). *Boḥrān-e Eqtešādī va Mālī-ye Etteḥādiye Orūpā va Ham-gerāyī Siāsī va Amnīyatī Orūpā'i* [The Economic and Financial Crisis of the European Union and the European Political and Security Convergence]. *Faslnāmeḥ Motāle'āt Ravābet Beyn al-Melal*, Year 9, Issue 36, pp. 104-138 [in Persian].
 - 51) Numhauser-Henning, Ann (2013). "The EU ban on age-discrimination and older workers: Potentials and pitfalls." *International Journal of Comparative Labour Law and Industrial Relations*, 29, no. 4.
 - 52) Pampel, Fred C (2008). *Rights Of The Elderly*, Infobase Publishing.
 - 53) Rosas, Allan (2001). *Is the EU a Human Rights Organisation?*, Centre For The Law Of EU External Relations (CLEER Working Papers 2011/1).
 - 54) Sādāt Akhavi, Sayyed 'Alī (1385 SH/2006). *Qā'edeh Qānūn Maṭlūb-Tar Be 'Onvān Zābeṭeh Ḥall Ta'āroz Miān Mo'āhedāt Huqūq Bashārī* [The Most Desired Law Rule as a Criterion for Resolving Conflicts Between Human

- Rights Treaties]. Majalleh Dāneshkadeh Ḥuqūq va ‘Ulūm Siāsī, No. 72, pp. 201-219 [in Persian].
- 55) Ṣadūq (Ibn Bābūyah), Moḥammad bin ‘Alī (1383 AH/1963). ‘Ilal al-Sharā’i’ (Volume 2). Maktabat al-Ḥeydariya [in Arabic].
 - 56) Schulz, Richard & Jill Eden (2016). eds, Families caring for an aging America, Washington, DC: National Academies Press.
 - 57) Shaffer, Gregory & Mark A. Pollack (2012). Hard and soft law: what have we learned?, in International Law and International Relations: Insights from Interdisciplinary Scholarship, Jeffrey L. Dunoff and Mark A. Pollack (eds.), (New York: Cambridge University Press, 2012), Minnesota Legal Studies Research Paper 12-17.
 - 58) Ṭabāṭabā’ī, Moḥammad Ḥossein (1383 SH/2004). Tarjomeh Tafsīr al-Mizān [Translation of Tafsir al-Mizan]. Translated by Sayyed Mohammad Baqer Mousavi Hamedani. Vol. 15, Qom: Daftar-e Enteshārāt-e Eslāmī affiliated with Jāme’eh Modarresīn Hawzeh ‘Elmiyyeh Qom [in Arabic].
 - 59) Vienna Declaration and Programme of Action (1993). the World Conference on Human Rights in Vienna.
 - 60) Wamara, Charles Kiiza, Maria Bennich & Thomas Strandberg (2021). "Missing voices: older people’s perspectives on being abused in Uganda." Journal of Elder Abuse & Neglect 33, no. 4, pp. 288-310.
 - 61) Wessel, Ramses A (2010). Towards World Legislation? The Exercise of Public Authority by International Institutions, conference World Legislation: Perspectives from International Law, Legal Theory and Political Philosophy, Vrije Universiteit Amsterdam.
 - 62) Wessel, Ramses A (2011). "Informal International Law-Making as a New Form of World Legislation", International Organizations Law Review, vol. 8, pp. 253-265.
 - 63) Yāvarī, Kāẓem, Bāsakhā, Mehdī, Ṣādeqī, Hossein, and Nāserī, ‘Alīrezā (1394 SH/2015). Negāhī bar Āsār Eqteṣādī Pādideh-ye Sālmandī [A Look at the Economic Effects of the Aging Phenomenon]. Faslnāmeḥ Sālmand, 10 (1), pp. 92-105 [in Persian].